

บทที่ ๔

การใช้สื่อธรรมชาติในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า

ในบทนี้ มุ่งศึกษาการใช้สื่อธรรมชาติในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า ภายใต้กรอบการวิจัยที่ได้กำหนดไว้ ๖ ประการ คือ (๑) พุทธวิธีการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า (๒) การใช้พืชเป็นสื่อในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า (๓) การใช้สัตว์เป็นสื่อในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า (๔) การใช้บุคคลเป็นสื่อในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า (๕) การใช้สิ่งแวดล้อมเป็นสื่อในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า (๖) ผลจากการใช้สื่อธรรมชาติในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๔.๑ พุทธวิธีการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า

พุทธวิธีการเผยแผ่พุทธธรรมของพระพุทธเจ้า กล่าวคือ เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว พระองค์ทรงดำริถึงการที่จะแสดงธรรมโปรดประชาชน ในขั้นแรกทรงสังเกตพระทัยอยู่ว่า จะโปรดดีหรือไม่ เพราะทรงเห็นว่า ธรรมที่ทรงค้นพบและตรัสรู้นั้นเป็นสิ่งอันล้าลึกยากแก่ผู้ที่ยังยึดติดในกามคุณจะรู้ได้ แต่ก็ทรงตระหนักในหลักความจริงว่า มนุษย์แตกต่างจากสัตว์ทั้งปวงมนุษย์เป็นเวไนยสัตว์ที่พอแนะนำสั่งสอนได้ แต่ถึงกระนั้นก็ยังมียกระดับของความแตกต่างในความพร้อมสติปัญญา ความรู้ความสามารถ ทรงเปรียบเทียบมนุษย์เหมือนกับดอกบัว ๔ เหล่า คือ

- (๑) อุคฆฏัตถุญญ บุคคลผู้รู้เข้าใจได้จับปล้นเพียงแต่ยกหัวขึ้นแสดงก็อาจรู้ได้ทันที
- (๒) วิปจิตถุญญผู้สามารถเข้าใจได้เมื่ออธิบายอย่างละเอียดแล้วซักถามทบทวน
- (๓) เนยยะ ผู้สามารถเข้าใจได้เมื่อค่อยชี้แจง แนะนำ ใช้วิธีการยกย่องให้เข้าใจ
- (๔) ปทปรมะ ผู้ไม่สามารถเข้าใจอะไรที่ลึกซึ้งและมีความเห็นผิดอย่างรุนแรง*

พุทธวิธีการเผยแผ่พุทธธรรมซึ่งแตกต่างกันไปตามกาลเทศะและบุคคลที่สั่งสอนสิ่งที่ควรทำความเข้าใจ ได้แก่ ลักษณะสอนประเภทวิชาอาจแยกได้เป็น ๒ ประเภท คือ วิชาประเภทชี้แจงข้อเท็จจริง เช่น ประวัติศาสตร์ การสอนประเภทนี้ จึงมุ่งเพียงหาวิธีการให้ผู้เรียนเข้าใจตามที่สอนให้เกิดพหุสัจจะจะเป็นส่วนใหญ่ ส่วนวิชาอีกประเภทหนึ่งซึ่งเกี่ยวข้องกับคุณค่าในทางความประพฤติปฏิบัติ โดยเฉพาะศีลธรรม และจริยธรรม

การสอนที่จะได้ผลดีนอกจากให้เกิดความเข้าใจแล้ว จะต้องให้เกิดความรู้สึกมองเห็นคุณค่าความสำคัญ จนมีความเลื่อมใสศรัทธาที่จะนำไปประพฤติปฏิบัติด้วย อย่างหลังเป็นสิ่งสำคัญ

* อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓๓/๑๘๓.

มาก และมักทำได้ยากกว่าอย่างแรก เพราะคุณสมบัติขององค์ประกอบในการสอนทุกส่วน เริ่มแต่คุณสมบัติส่วนตัวของผู้สอน ยิ่งในงานประดิษฐานพระพุทธศาสนาที่จะให้คนจำนวนมากยอมรับด้วยแล้ว^๒ อีกทั้งเป็นเรื่องสำคัญมากจากการพิจารณาเทคนิคและวิธีการเผยแผ่พุทธธรรมจึงเริ่มแต่คุณสมบัติของผู้สอน^๓ พบว่าพระพุทธเจ้าตรัสสอนด้วยเทคนิคและวิธีการซึ่งพระราชมุนี (ประยูร ปยุตโต) ได้สรุปวิธีการเผยแผ่ของพระพุทธเจ้าไว้ คือ

(๑) การยกอุทาหรณ์และการเล่านิทานประกอบ การยกตัวอย่างประกอบคำอธิบายและการเล่านิทานประกอบ ช่วยให้เข้าใจความได้ง่ายและชัดเจน

(๒) การเปรียบเทียบกับข้ออุปมา ทำให้เรื่องที่ลึกซึ่งเข้าใจยากปรากฏความหมายเด่นชัดออกมาและเข้าใจง่ายขึ้น

(๓) การใช้อุปกรณ์การสอน

(๔) การเล่นเกม เล่นคำและใช้คำในความหมายใหม่ ซึ่งเป็นเรื่องของความสามารถในการใช้ภาษาผสมกับปฏิภาณ

(๕) อุบายการเลือกคน และการปฏิบัติรายบุคคล การเลือกคนเป็นอุบายสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ได้แก่ การเริ่มต้นที่บุคคลซึ่งเป็นประมุขหรือหัวหน้าของชุมชนนั้น ๆ

(๖) การรู้จักจังหวะและโอกาสผู้สอนต้องรู้จักใช้จังหวะ และโอกาสให้เป็นประโยชน์

(๗) ความยืดหยุ่นในการใช้วิธีการถ้าผู้สอนสอนอย่างไม่มีอัตรากำลังดัดดัดหามาจะทักท้วงเสียให้น้อยที่สุด ก็จะมุ่งไปยังผลสำเร็จในการเรียนรู้เป็นสำคัญ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า เราย่อมฝึกฝนด้วยวิธีอันละมุนละไมและทั้งรุนแรงปนกันไปบ้าง

(๘) การลงโทษและการให้รางวัล คือ การลงโทษซึ่งมีทั้งในทางธรรมและวินัยอยู่แล้ว มีบทบัญญัติประพจน์อยู่แล้ว ให้รางวัล คือ การแสดงธรรมไม่กระทบกระทั่ง ไม่รุกรานใคร

(๙) กลวิธีแก้ปัญหาเฉพาะหน้าที่เกิดขึ้นต่างครั้งต่างคราว มีลักษณะแตกต่างกันไปไม่มีที่สุดแก้ปัญหาเฉพาะหน้าย่อมต้องอาศัยปฏิภาณ คือ สามารถในการประยुคต์หลัก วิธีการ และเทคนิควิธีการต่างๆ มาใช้ให้เหมาะสม เป็นเรื่องเฉพาะคราวไป”^๔

จะเห็นได้ว่าพุทธวิธีการเผยแผ่พุทธธรรมทรงตั้งจุดมุ่งหมายในการสอนนั้น ทรงกำหนดจุดมุ่งหมายแต่ละครั้ง ทรงเตรียมเนื้อหา เรื่องที่จะสอนไปตามลำดับความยากง่ายไป

^๒ อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓๓/๒๐๒.

^๓ พระราชมุนี (ประยูร ปยุตโต), เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๑), หน้า ๖.

^๔ พระราชมุนี (ประยูร ปยุตโต), เทคนิคการสอนของพระพุทธเจ้า, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๑), หน้า ๔๘-๕๘.

พร้อม ๆ กับทรงคำนึงถึงตัวผู้รับการสอนหรือผู้รับสารด้วยว่า จะสามารถเข้าใจและนำไปใช้ประโยชน์อย่างไร ซึ่งจะทำให้เกิดความรู้สึกรักอยากเรียนรู้ และสนใจเอาใจใส่มากยิ่งขึ้น เทคนิคและวิธีการเผยแผ่ที่หลากหลายรูปแบบ จึงทำให้ในระยะแรกที่ทรงประกาศพระพุทธศาสนานั้น มีบุคคลในทุกชั้นวรรณะเลื่อมใสศรัทธาอุปสมบทตามและสามารถบรรลุธรรมเป็นจำนวนมาก ดังที่ปรากฏในพุทธประวัติแล้ว ถึงแม้บางคนจะมีได้อุปสมบทก็ตาม แต่ก็ได้น้อมนำหลักพุทธธรรมในการดำเนินชีวิตที่สุขสงบทั้งในระดับบุคคลครอบครัวมาสู่ชุมชนและสังคม จึงทำให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองทั้งในอดีตจนถึงปัจจุบัน

๔.๒ การใช้พืชเป็นสื่อในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าทรงมีทัศนะว่า พืชทุกชนิดมีค่าเท่ากับสัตว์ทั้งหลายควรแก่การดูแลทะนุถนอมไม่น้อยไปกว่าสัตว์ ในพระวินัย พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทเป็นศีลห้ามพระสงฆ์ทำลายต้นไม้ หรือพรากของเขียว ภูตคาม ทุกชนิด ห้ามมิให้ขุดดิน ห้ามถ้ำอุจจาระ ปัสสาวะ หรือบ้วนน้ำลายลงบนต้นไม้ หรือในแม่น้ำลำธาร เป็นต้น ทรงบัญญัติสิกขาบทคุ้มครองพืชแห่งภูตคามวรรคว่า “เป็นปาจิตติย ในเพราะพรากภูตคาม” พรากภูตคามในที่นี้หมายถึงการทำให้พืชตายทุกวิธี ไม่ว่าจะเป็นถอน โคน ตัดหรือเด็ด ก่อนบัญญัติสิกขาบทนี้ พระองค์ตรัสกับภิกษุที่ชอบโคนไม้มาสร้างที่อยู่อาศัยว่า “โมฆบุรุษทั้งหลาย โฉนพวกเธอจึงได้ตัดเองบ้าง ให้คนอื่นตัดบ้าง ซึ่งต้นไม้ เพราะคนทั้งหลายสำคัญในต้นไม้ว่ามีชีวิต” พระพุทธดำรัสสะท้อนแนวความคิดที่น่าพิจารณาสองอย่าง คือ ภิกษุที่ชอบตัดไม้ทำลายพืชทั้งหลาย ถูกเรียกว่า โมฆบุรุษ คือ ผู้ดำรงชีวิตอยู่อย่างไร้สาระ หรือว่างเปล่าจากคุณธรรม อีกประเด็นหนึ่งประชาชนร่วมสมัยกับพระพุทธเจ้า มีความเชื่อว่า พืชทั้งหลายมีชีวิต พระพุทธเจ้าไม่ได้โต้แย้งหรือคัดค้านความเชื่อนี้ว่าเป็นเรื่องเหลวไหลไร้สาระแต่ประการใด

นอกจากจะไม่เปลี่ยนแปลงความเชื่อดังกล่าวของประชาชนไปในทางอื่นแล้ว ยังบัญญัติสิกขาบทห้ามมิให้ภิกษุตัดต้นไม้ทำลายพืชทุกชนิด อันเป็นพฤติกรรมที่สวนกับความรู้สึกรักของประชาชนอีกด้วย ความเชื่อของประชาชนเช่นนี้มีคุณูปการต่อการดำรงอยู่ได้แห่งป่าไม้พืชพันธุ์นานาพันธุ์ ป่าไม้ประชาชนจะอาศัยป่าและพืชเป็นเครื่องยังชีพ แต่หากเขาบริโภคน้ำผลไม้จากป่าด้วยความซาบซึ้งในคุณค่าของป่าและพืช เขาจะปฏิบัติต่อป่าและพืชทุกชนิดด้วยความระมัดระวังทะนุถนอม สิ่งใดที่ได้มาจากป่าหรือเป็นผลิตภัณฑ์จากพืชจะถูกใช้สอยอย่างคุ้มค่า ไม่ผลาญฟุ่มเฟือย หากจิตสำนึกแห่งความกตัญญูเกิดต่อป่าและพืช แพร่ขยายไปมาก การทำลายล้างอย่างขาดความระมัดระวังก็จะลดน้อยลง ดังนั้นพระพุทธองค์จึงใช้ต้นไม้เป็นสื่อการสอน และการใช้ส่วนต่างๆ ของต้นไม้เป็นสื่อการสอน ดังนี้

นั่นแล้ว ฟังกล่าวอย่างนี้ว่า บุรุษผู้เจริญนี้ รู้จักแก่น รู้จักกระพี้ รู้จักเปลือก รู้จักสะเก็ด รู้จักกิ่งและใบ
จริงอย่างนั้น บุรุษผู้เจริญนี้มีความต้องการแก่นไม้ แสวงหาแก่นไม้ที่เขวเสาะหาแก่นไม้อยู่ เมื่อ
ต้นไม้ใหญ่มีแก่นตั้งอยู่ ตัดเอาแก่นนั้นแหละถือไป รู้ชื่อว่าแก่น และกิจที่จะพึงทำด้วยไม้แก่นของเขา
จักสำเร็จประโยชน์แก่เขา ฉันทใด^๕ อีกข้อหนึ่ง เพราะลวงเสียซึ่งอาภิญญานุญาณโดยประการ
ทั้งปวง ภิกษุย่อมบรรลุนวตัญญูนาสัญญายตนญาณ. แม้ธรรมข้อนี้ ก็ยิ่งกว่าและประณีตกว่า
ญาณทัสสนะ

อีกข้อหนึ่ง เพราะลวงเสียซึ่งเนวตัญญูนาสัญญายตนญาณโดยประการทั้งปวง ภิกษุย่อม
บรรลุตัญญาเวทยิตนิโรธ เพราะเห็นด้วยปัญญาของเธอ อาสวะทั้งหลายย่อมสิ้นไป แม้ธรรมข้อนี้ก็
ยิ่งกว่าและประณีตกว่าญาณทัสสนะพราหมณ์ธรรมเหล่านี้แล ที่ยิ่งกว่าและประณีตกว่า
ญาณทัสสนะ เปรียบเหมือนบุรุษคนนั้นที่มีความต้องการแก่น แสวงหาแก่น เขวเสาะหาแก่นอยู่
เมื่อต้นไม้ใหญ่มีแก่นตั้งอยู่ ตัดเอาแก่นนั้นแหละถือไป รู้ชื่อว่าแก่น และกิจที่จะพึงทำด้วยไม้แก่น
ของเขา จักสำเร็จประโยชน์แก่เขา ฉันทใด พราหมณ์ เราเรียกบุคคลนี้ว่า มีอุปมานั้น^๖

สรุปได้ว่า กิ่งไม้ใบไม้-ลากและเสียงสรรเสริญเยินยอ พระพุทธองค์ให้ระวังให้มาก
สำหรับภิกษุเพราะเป็นภัยต่อพรหมจรรย์ ดังนี้

๑. กิ่งไม้ใบไม้เปรียบเหมือนลากสักการะและชื่อเสียง เข้ามาสู่การปฏิบัติแล้วได้สิ่งนี้ยึด
ติดสิ่งนี้ก็เพียงได้กิ่งไม้ใบไม้ไป

๒. สะเก็ดไม้เปรียบเหมือนความสมบูรณ์ด้วยศีล เข้ามาสู่การปฏิบัติแล้วมุ้งมันเพียง
เท่านั้นแล้วยึดถือเป็นอุปาทานในสิ่งนี้ก็เพียงได้เป็นผู้มีศีลงดงาม ก็จะไม่ได้ประโยชน์จากการมีศีล
สมบูรณ์

๓. เปลือกไม้เปรียบเหมือนความสมบูรณ์ด้วยสมาธิ เอาแต่ทำสมาธิโดยไม่เข้าใจถึง
ความตั้งมั่นของจิตเอาแต่สงบเอาแต่นั่ง ได้นาน นั่นก็จะไม่ได้ประโยชน์อะไรจากสมาธิเลยเช่นกัน

๔. กระพี้ไม้เปรียบเหมือนญาณทัสสนะหรือปัญญา เมื่อได้เกิดปัญญาก็ยึดในปัญญาว่า
ตนมีสัมมาทิฐิ นี้ก็ยังไม่ถึงที่สุด ยังไม่สามารถพ้นทุกข์ไปได้

๕. แก่นไม้เปรียบเหมือนความหลุดพ้นแห่งใจอันไม่กลับกำเรบอีก วิมุตติ ทำไม่ต้องไม่
กลับกำเรบอีก เพราะในการปฏิบัติมีการหลุดพ้นเป็นขณะๆก็มี โดยเฉพาะในอริยบุคคลชั้นพระ
โสดาบัน สกทาคามี อนาคามีนั้น มีการหลุดพ้นจากอาสวะได้เป็นขณะแต่ด้วยความที่ยังไม่เกิด
ปัญญาสูงสุดที่จะวางลงอย่างถาวรจึงยังคงยึดถือจิตอยู่ จึงวางไม่ลง ทั้งๆที่รู้แล้วว่าอะไรเป็นทุกข์

^๕ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๔/๒๖๔.

^๖ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๕๕/๒๓๑.

อะไรเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ อะไรเป็นนิโรธ อะไรคือมรรค แต่ยังทำปัญญาไม่ถึงที่สุด บ้างก็ยังทำ ความตั้งมั่นในสัมมาสมาธิไม่ถึงที่สุด จึงยังกลับกำเริบขึ้นมาอีกได้^๓

ดังนั้นในขั้นของแก่นนี้ จะปล่อยวางปัญญา วางสติ เป็นอิสระไม่เข้าไปยึดถือ เพราะต้นเหตุที่แท้จริงก็เมื่อจิตเข้าใจแจ่มแจ้งว่าจิตเองเป็นธรรมชาติเกิดวิชชารู้แจ้งขึ้นมาปล่อย ความยึดถือตัวจิตเองจิตจึงเป็นอิสระอย่างแท้จริง สรรพสิ่งต่างๆทั้งปัญญาหรือญาณทัสสนะจะถูก ปล่อยวางไปด้วยในความเป็นจริงแล้วสัพเพมมา สิ่งทั้งหลายทั้งปวงก็ไม่เคยถูกยึดถือจริงๆอยู่แล้ว เป็นเพียงจิตโง่ไปยึดสิ่งเป็นธรรมชาติมาเป็นของเราในใจของเราเอง โดยเฉพาะตัวฉันท์เองฉันท์เป็น เพียงที่ตั้งแห่งความยึดมั่น ดังนั้นพุทธพจน์นี้เป็นคำของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพึงทำความเข้าใจให้ เกิดความเห็นที่ถูกต้องว่าเราเข้ามาสู่การปฏิบัติทำไม ก้าวเข้าสู่ร่มกาสาวพัตร์เพื่ออะไร อะไรเป็น จุดหมายที่แท้จริงและหากกล่าวเปรียบเทียบอีกลักษณะหนึ่ง คือ กิ่งไม้ใบไม้-ลากและเสียง สรรเสริญยินยอม พระพุทธองค์ให้ะวังให้มากสำหรับภิกษุเพราะเป็นภัยต่อพรหมจรรย์ สะเก็ดไม้- ศีล ศาสนาพุทธไม่ใช่ให้ถือศีล อย่างเดียวซึ่งไม่เรียกว่าเจริญมรรค ศีลในมรรคต้องประกอบด้วย ปัญญาที่ไม่มุงร้ายไม่เบียดเบียน เพราะเมื่อเบียดเบียนผู้อื่นเราก็ทุกข์ เขาก็ทุกข์ และศีลต้อง ประกอบด้วยสมาธิ เคยทำผิดอะไร ถ้าความตั้งมั่นไม่ดี ห้ามใจตัวเองไม่ได้ ควบคุมไม่อยู่ ถ้าสมาธิ ไม่มีก็อาจหลงทำผิดไปได้ จึงเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ ว่าถือศีลก็ไม่ได้ประโยชน์จากศีล เปลือกไม้-สมาธิ เอาแต่นั่งหลับตาทำสมาธิ เอาแต่เดินจงกรมนี้กว่าทำอย่างนั้นแล้วจะบรรลุ หรือ พังมาว่าทำวิปัสสนา หลงทำอย่างนี้ได้เปลือกไป ความจริงที่ผ่านมามีทุกข์ แต่การบวชไม่ได้มี จุดมุ่งหมายอยู่เพียงเท่านั้น ศีล สมานินั้นเป็นกำลังสนับสนุนให้เกิดในส่วนของญาณทัสสนะต่อไป จนถึงที่สุด กะพี้ไม้ ญาณทัสสนะ คือ ปัญญา

๔.๔.๒ การใช้ป่าไม้เป็นสื่อ

เนื่องด้วยสภาพธรรมชาติของพระอริยเจ้าและพระพุทธเจ้าอีกอย่างหนึ่งคือ การพักผ่อนใน เสนาสนะอันสงัดโดยเฉพาะเสนาสนะป่า ดังข้อความในมหาโคตลิ่งคาสสูตร^๔ ณะพระพุทธเจ้าประทับ ณ ป่ามหาโคตลิ่งคาสวันกับพระอริยสาวกชั้นผู้ใหญ่หลายรูปที่มีชื่อคือพระสารีบุตรพระมหาโมคคัลลานะ พระมหากัสสปะ พระอนรุทธะ พระเรวตะ พระอานนท์ เป็นต้น เย็นวันหนึ่งได้ประชุมเสวนาธรรมกัน โดยพระสารีบุตรได้ตั้งปัญหาถามพระอานนท์กลางที่ประชุมว่า ป่ามหาโคตลิ่งคาสนี้ จดงามเหมาะสมกับ ภิกษุประเภทใด? พระอานนท์ตอบว่า งามสำหรับภิกษุผู้พหุสูตรพระมหากัสสปะตอบว่างามสำหรับภิกษุ

^๓ <http://www.suanyindee.net/index.php?option=think&task=view&id=169>, [๓ พฤศจิกายน

๒๕๕๕].

^๔ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๓๕/๖๓๘.

ผู้อยู่ป่า พระเถระอื่นๆ ตอบว่า งานสำหรับภิกษุผู้มีคุณธรรมปรากฏความเห็นแตกต่างกันไป เมื่อตกลงกันไม่ได้จึงพากันเข้าเฝ้า พระพุทธเจ้าพระองค์ตรัสว่า “ป่านี้คงงามสำหรับภิกษุผู้กลับจากบิณฑบาต นั่งคู่บรรลัมภ์ (นั่งสมาธิ) ตั้งกายตรงดำรงสติมั่นเฉพาะหน้าตั้งใจว่า จะไม่เลิกล้มสมาธิ ตราบใดที่จิตยังไม่พ้นจากกิเลสอาสวะ ไม่ยึดมั่นด้วยอุปทาน” เรื่องนี้ชี้ให้เห็นว่า ภิกษุที่จะทำให้ป่าคงงามได้ ไม่จำเป็นต้องถางป่าหรือตกแต่งป่าด้วยศิลปะใดๆ แต่พระภิกษุผู้อยู่ป่าไม่ว่าอริยสาวก หรือปุถุชนจะต้องศึกษาธรรม เสวนาธรรม ปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัด โดยมีความหลุดพ้นจากอาสวะเป็นเป้าหมาย แม้หลุดพ้นแล้วก็ดำรงชีพอยู่ด้วยวิหารธรรมต่างๆ มีขาดสาย นำธรรมะที่รู้แจ้งเห็นจริงแล้ว มาเผยแผ่แก่พุทธบริษัทด้วยความชำนาญ คล่องแคล่ว เจาะลึกในเนื้อหา เพื่อถอนกิเลสอาสวะของผู้ฟังเป็นเป้าหมาย ความงามของป่าที่มีพระภิกษุเข้าไปบำเพ็ญธรรมจึงมิใช่ด้วยการตกแต่งหรือปรับปรุงด้วยวิธีการใดๆ แต่ป่าทั้งปวงจะคงงามเพราะธรรมจริยวัตรของพระภิกษุผู้เข้าไปอยู่ป่านั้นเองเพื่อบำเพ็ญเพียรขัดเกลากิเลส อาสวะต่อไป พระสูตรทำนองเดียวกันนี้ยังมีปรากฏในพระไตรปิฎกอีกมากมาย

หลังจากได้ตรัสรู้แล้วทรงใช้เวลาโปรดเวไนยสัตว์ตามสถานที่ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติ ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดมีวัดป่าขึ้นมากมาย อาทิ ป่าไผ่ของพระเจ้าพิมพิสารแห่งราชคฤห์ ป่าปาลิไลยก์ สวนป่ามหาวัน กรุงเวสาลี เขาคิชฌกูฏและในการดับขันธปรินิพพานทรงเลือกเอาป่าสาละวัน เมืองกุสินารา เป็นสถานที่ช่วงสุดท้ายแห่งพระชนม์ชีพ ทรงมีความเมตตากรุณาอย่างยิ่งต่อสรรพสัตว์ทั้งหลาย คำสอนที่มีต่อพระสาวกนั้น รับสั่งให้ภิกษุทั้งหลาย ทำสมาธิตามรากไม้ โคนไม้ที่ว่าง เป็นต้น คำสอนนี้ ดูเหมือนเป็นการกำหนดแนวทางการใช้ชีวิตตามแบบของชาวพุทธโดยแท้ พระพุทธองค์ทรงตระหนักในการรักษาสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ทรงกำหนดพระวินัยสำหรับพระภิกษุและภิกษุณีสงฆ์ เช่น บทบัญญัติที่ทรงห้ามทิ้งของสกปรกลงในแม่น้ำหรือที่สาธารณะ ห้ามพระภิกษุตัดต้นไม้ ทำลายป่า ห้ามฆ่าสัตว์ ไม่เบียดเบียนสัตว์ ให้มีเมตตา กรุณา เป็นต้น บนพื้นฐานหลักธรรมเพื่ออนุรักษ์ต่อธรรมชาติ^{๙๐}

ในคัมภีร์มโนปุรณิได้แสดงสถานที่และปีที่พระพุทธเจ้าเสด็จจำพรรษาไว้ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าใน ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้านั้น เกือบครึ่งหนึ่งเป็นการเสด็จจำพรรษา ณ ที่ป่าหรืออารามป่าดังนี้

พรรษาที่ ๑ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี แคว้นมคธ

พรรษาที่ ๒-๔ กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ

พรรษาที่ ๕ ภูฏาการศาลา (เรือนยอด) ป่ามหาวัน กรุงเวสาลี แคว้นกาสิ

พรรษาที่ ๖ ภูเขามกุละ

พรรษาที่ ๗ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

^๙ อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๘๓/๑๕๓.

^{๙๐} วินย. มหา. (ไทย) ๒/๔๒๕/๒๒๕.

พรรษาที่ ๘ ป่าเสกสลา (ป่าไม้สี่เสียด) สูงสู่มารตีระนกร แคว้นภักคะ

พรรษาที่ ๙ กรุงโกสัมพี แคว้นโกศล

พรรษาที่ ๑๐ ป่าปรีเลยยก ใกล้กรุงโกสัมพี แคว้นวังสะ

พรรษาที่ ๑๑ ชนบทชื่อทักษิณาคิริ เอกนาพา แคว้นมคธ

พรรษาที่ ๑๒ กรุงเวรัญชา

พรรษาที่ ๑๓ ภูเขาจาติยะ

พรรษาที่ ๑๔ เขตวันมทวิหาร กรุงสาวัตถี แคว้นโกศล

พรรษาที่ ๑๕ กรุงกบิลพัสดุ์ แคว้นสักกะ

พรรษาที่ ๑๖ กรุงอาฬวี แคว้นอาฬวี

พรรษาที่ ๑๗ กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ

พรรษาที่ ๑๘-๑๙ ภูเขาจาติยะ

พรรษาที่ ๒๐ กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ

พรรษาที่ ๒๑-๔๕ กรุงสาวัตถี แคว้นโกศล (พระเชตวันมทวิหารบ้าง บุพพารามบ้าง)

จะเห็นได้ว่าพรรษาที่ ๑, ๒-๔, ๖, ๘, ๑๐, ๑๑, ๑๓, ๑๕, ๑๗, ๑๘-๑๙ และ ๒๐ เป็นการเสด็จจำพรรษา ณ ป่าไม้หรือสวนป่าแม้จะเป็นการระบุมืองเอาไว้ เช่น ราชคฤห์ แต่สถานที่ประทับจำพรรษาจริงนั้น คือ สวนป่า เช่น สวนป่าไผ่ สวนป่ามะม่วง รอบๆกรุงราชคฤห์ พรรษาที่ ๑๒ กรุงเวรัญชา แต่ประทับจำพรรษาที่โคนต้นไม้สะเดา สวนป่าเหล่านั้น ภายหลังก็ได้พัฒนาเป็นอารามและมทวิหาร เช่น เชตวันมทวิหารหรือเวฬุวันมทวิหาร เป็นต้น พระพุทธเจ้าและพระสาวกจะพักในป่าต่างๆ แล้ว ภูเขาและถ้ำอีกหลายแห่งก็เคยเป็นที่พักของพระพุทธองค์^{๑๑}

๑. อินทสาละ เขาเวทียก เมืองราชคฤห์

๒. เหวทึงโจร เมืองราชคฤห์

๓. ถ้ำสัตตบรรณคูหา ข้างภูเขาเวการบรรพต เมืองราชคฤห์

๔. เขื่อนเขาอัปโปสถิตกณ สีตวัน เมืองราชคฤห์

๕. ภูเขาภิษณภู เมืองราชคฤห์

๖. ถ้ำสุรขาคา ภูเขาภิษณภู เมืองราชคฤห์^{๑๒}

๗. ภูเขาอิสสิลลิต เมืองราชคฤห์^{๑๓}

๘. ภูเขาอินทภู เมืองราชคฤห์

^{๑๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๖๕/๒๑๗.

^{๑๒} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๒๓/๒๓๖.

^{๑๓} ส. ส. (ไทย) ๑๕/๑๖๕/๑๓๔.

พระพุทธเจ้าสอนให้มองธรรมชาติเป็นสภาพแวดล้อมทั้งดงามน่ารื่นรมย์ และเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งของความสุข คตินี้จะทำให้เรามีความสุขในการอยู่ท่ามกลางธรรมชาติ หรือทำให้มนุษย์อยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างมีความสุขนอกจากนั้น ธรรมชาติก็เป็นส่วนประกอบหรือเป็นปัจจัยในการฝึกฝนพัฒนาคนของมนุษย์ด้วย หมายความว่าพระพุทธศาสนาเอาธรรมชาติแวดล้อมมาใช้เป็นองค์ประกอบอย่างหนึ่งในการศึกษาคือในการที่จะพัฒนาคนให้มีจิตใจเจริญงอกงาม... เมื่ออยู่ในสภาพแวดล้อมที่สงบ ปราศจากเสียงรบกวน และกิจกรรมที่วุ่นวาย ท่านเรียกว่า กายวิเวก คือ ความสงบทางด้านกาย โดยเฉพาะเมื่อไปอยู่ในป่า ร่มไม้หญ้าไม้ที่มีความสงบมีแต่ธรรมชาติ... ก็จะช่วยชักนำจิตใจให้โน้มไปสู่ความสงบด้วย เมื่อจิตใจรู้สึกมีความสงบมีความอิ่มใจ มีความสดชื่น โน้มโน้มไปในทางที่ดี ก็จะทำให้เกิดจิตวิเวก คือ ความสงบทางจิตตามมา เมื่อจิตใจสงบสงัดไม่มีอารมณ์วุ่นวายใจเข้ามารบกวนแล้ว สมาธิก็จะอยู่ในสภาพที่พร้อมจะฝึกฝนพัฒนายิ่ง ๆ ขึ้นไปอีก คือจิตที่พร้อมอย่างนั้นแล้วไปใช้งาน ในการพิจารณาให้เกิดปัญญาเห็นความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย จึงทำให้จิตใจเป็นอิสระที่เรียกว่าเป็น อุปวิเวก คือ ทำให้เกิดความสงบจากกิเลสต่อไปในที่สุด ชาวพุทธมองธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมจากประสบการณ์ ๒ อย่าง คือ (๑) จากการศึกษาพระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้าและของพระสาวกในสมัยครั้งพุทธกาล (๒) จากการศึกษาหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าและพระสาวก ที่มีปรากฏอยู่ในพระสูตรและพระวินัย โดยชาวพุทธมีทัศนะโดยภาพรวมแล้วนับว่ามีทัศนะอย่างยิ่งต่อการอนุรักษ์และปกป้องธรรมชาติ^{๔๔}

ดังนั้นพระพุทธศาสนาให้ทัศนะว่า สรรพสิ่งมีความเป็นอยู่ขึ้นแก่กันและกันตามที่ปรากฏในหลักปฏิจจสมุปบาท เป็นการชี้ให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผลกระบวนการเกิดขึ้นมีบทบาทสำคัญอย่างไรต่อธรรมชาติ กล่าวคือปรากฏการณ์ทั้งหลายในธรรมชาติหรือกระบวนการทางธรรมชาตินั้น ไม่มีอะไรที่ขัดแย้งกัน จุดนี้เป็นจุดที่สำคัญและเหมาะสมกับสภาพที่เป็นจริง เพราะนั่นหมายความว่า เราสามารถควบคุมสภาพการณ์ทางธรรมชาติได้ โดยการสร้างสภาพเหตุที่เหมาะสมกับสภาพผลทางธรรมชาติที่เรามุ่งหวัง และหลีกเลี่ยงการกระทำอันจะนำไปสู่ผลเสีย

พระพุทธองค์มีความใกล้ชิดกับป่าไม้มากี่ครั้งทรงสั่งสอนไม่ให้ทำลายและรบกวนพันธุ์ไม้มารวมทั้งให้พุทธบริษัทมีความกตัญญูต่อดินไม้มิปรากฏอยู่หลายแห่งเพื่อเป็นการช่วยส่งเสริมปลูกจิตสำนึก ถึงความกตัญญูต่อดินไม้แก่ประชาชนทั่วไปในการอนุรักษ์ป่าที่มีอยู่แล้วให้คงอยู่ต่อไปห้ามรบกวน และพระสงฆ์สามารถนำมาประยุกต์ใช้โดยเอาผ้าจีวรผืนใดผืนหนึ่งมาห่มต้นไม้ในผืนป่านั้นๆ ในส่วนด้านการศึกษาวิปัสสนาธุระอันเป็นการศึกษาเพื่อความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะ

^{๔๔}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). คนไทยกับป่า, (กรุงเทพมหานคร:สหธรรมิก, ๒๕๓๖), หน้า ๒๑-๒๖.

ทั้งหลายซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายของการฝึกจิตใจ ถ้ามองป่าไม้อย่างถูกวิธีจะได้รับความรู้จากป่าไม้จะเห็นว่าป่าไม้ช่วยสร้างเสริมคุณภาพของจิตวิญญาณชักจูงไปสู่ความสงบสุขความเมตตาความรู้สึก ความอ่อนโยนอันประณีตทำให้เกิดสมาธิรู้จักใช้ปัญญาพิจารณาความจริงของสังขารมีผลต่อการรู้ทั่วโลกและวิถีชีวิต

การอยู่ในป่าไม้ปราศจากเสียงรบกวนที่วุ่นวายทำให้เกิดความสงบทางกาย (กายวิเวก) เมื่อร่างกายเจียบสด จิตใจก็รู้สึกสงบมีความอึดอ้อมใจทำให้เกิดความสงบทางจิต (จิตวิเวก) เมื่อมีความสงบทางกาย ความสงบทางจิตใจก็ไม่มีอารมณ์มารบกวนพร้อมที่จะฝึกฝนพัฒนาจิตใจให้สูงขึ้นไปพร้อมที่จะใช้ปัญญาพิจารณาเห็นความจริงของสังขาร ทำให้จิตใจเป็นอิสระจากกิเลสอาสวะ(อุปธิวิเวก) พระพุทธองค์ทรงเห็นความสำคัญของป่าไม้ พันธุ์ไม้และธรรมชาติแวดล้อมอื่นๆ ด้าน แสดงให้เห็นว่าพระพุทธองค์ทรงส่งเสริมการปลูกป่าไม้ และการปลูกสร้างสาธารณประโยชน์อื่น พระสงฆ์สามารถนำความรู้เหล่านี้ไปเผยแพร่แก่ประชาชนเพื่อปลูกฝังค่านิยมจิตสำนึกในการดูแลรักษาหรือปลูกสร้างป่าไม้รวมทั้งแหล่งน้ำอื่นๆ โดยอาศัยพิธีกรรมเป็นแนวทางนำพา การกระทำเหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์อันไพศาลต่อมวลมนุษยชาติไม่ได้เลือกชั้นวรรณะเพศ ศาสนา หรือชาติกำเนิดแต่อย่างใด ใครปรารถนาจะใช้ประโยชน์ก็ได้แต่ต้องไม่สร้างความเสียหายต่อสถานที่นั้นๆ นับได้ว่าเป็นแนวทางในการสร้างสาธารณประโยชน์ สาธารณสถานต่อชนรุ่นหลัง

ดังที่พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวัน สถานที่ให้เหยื่อกระแตเขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้น ภิกษุชื่อโคลิสธานี เป็นผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร มีมารยาท ทรมานั่งอยู่ในท่ามกลางสงฆ์ ด้วยกรณีกิจบางอย่าง ณ ที่นั้น ท่านพระสารีบุตรปรารภภิกษุชื่อโคลิสธานี จึงเรียกภิกษุทั้งหลายมากล่าวว่า^{๑๕}“ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ควรเป็นผู้มีความเคารพยำเกรงในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ถ้าภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ เป็นผู้ไม่เคารพยำเกรงในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายแล้ว จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ว่า “จะมีประโยชน์อะไรกับการสมัครใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียว สำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ แต่ไม่มีความเคารพยำเกรงในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย” จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ควรเป็นผู้มีความเคารพยำเกรงในเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายดังนี้

(๑) ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ควรเข้าใจลำดับแห่งอาสนะว่า ‘เราจักไม่นั่งเบียดภิกษุผู้เป็นเถระ และจักไม่กั้นอาสนะภิกษุผู้เป็นนวกะ’ ถ้าภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ไม่เข้าใจลำดับแห่งอาสนะจะมีผู้ติเตียนภิกษุรูปนั้นได้ว่า จะมี

^{๑๕} ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๖๓/๑๕๕.

ประโยชน์อะไรกับการสมัครใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียวสำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ แต่ไม่เข้าใจลำดับแห่งอาสนะ' จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ควรเข้าใจลำดับแห่งอาสนะ

(๒) ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ควรรู้ภิกษมาจาริก-ธรรม๑ ถ้าภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ไม่รู้ภิกษมาจาริก-ธรรม จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ว่า 'จะมีประโยชน์อะไรกับการสมัครใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียวสำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ แต่ไม่รู้ภิกษมาจาริก-ธรรม' จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ควรรู้ภิกษมาจาริก-ธรรม

(๓) ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ไม่ควรเข้าบ้านเรือน ไม่ควรกลับมาสายนัก ถ้าภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ เข้าบ้านเรือน กลับมาสายนัก จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ว่า 'จะมีประโยชน์อะไรกับการสมัครใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียว สำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ ที่เข้าบ้านเรือนกลับมาสายนัก' จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรเมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ไม่ควรเข้าบ้านเรือน ไม่ควรกลับมาสายนัก

(๔) ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ไม่ควรเที่ยวไปในตระกูลทั้งหลาย ในเวลาก่อนฉันภัตตาหาร ในเวลาหลังฉันภัตตาหาร ถ้าภิกษุผู้ถือ การอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ เที่ยวไปในตระกูลทั้งหลายในเวลา ก่อนฉันภัตตาหาร ในเวลาหลังฉันภัตตาหาร จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ว่า 'ท่านผู้ถือการ อยู่ป่าเป็นวัตร ผู้สมัครใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียวนี้ ได้ทำการเที่ยวไปในเวลาวิกาล อนึ่ง เพื่อนพรหมจารีก็จะกล่าวทักท้วงเธอผู้ไปในสงฆ์ได้' จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ จึงไม่ควรเที่ยวไปในตระกูลทั้งหลาย ในเวลาก่อนฉันภัตตาหาร ในเวลาหลังฉันภัตตาหาร

(๕) ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ไม่ควรเป็นผู้กระนองกาย กระนองวาจา ถ้าภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ เป็นผู้กระนองกาย กระนองวาจา จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ว่า 'ท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรผู้สมัครใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียวนี้ ได้ทำการกระนองกาย กระนองวาจาไว้มากแน่ อนึ่งเพื่อนพรหมจารีก็จะกล่าวทักท้วงเธอผู้ไปกับสงฆ์ได้' จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ จึงไม่ควรกระนองกาย กระนองวาจา

(๖) ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ไม่ควรเป็นผู้มีปากกล้า ไม่ควรเป็นผู้มีวาจาจัดจ้าน ถ้าภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ เป็นผู้มีปากกล้า เป็นผู้มีวาจาจัดจ้าน จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ว่า 'จะมีประโยชน์อะไรกับการสมัครใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียว

สำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้แต่เป็นผู้มีปากกล้า เป็นผู้มีความอดทน จะเป็นผู้ที่เสียกิริยาได้ เพราะฉะนั้น กิเลสผู้มีความอดทน

(๙) กิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ ควรเป็นผู้ว่าง่ายเป็น กัลยาณมิตร ถ้ากิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ เป็นผู้ว่ายาก เป็นบาปมิตร จะมีผู้เสียกิริยาได้ว่า ‘จะมีประโยชน์อะไรกับการสมาธิใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียว สำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ แต่เป็นผู้ว่ายาก เป็นบาปมิตร’ จะมีผู้เสียกิริยาได้ เพราะฉะนั้น กิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เมื่อไปหาสงฆ์ อยู่ในสงฆ์ จึงควรเป็นผู้ว่าง่าย เป็นกัลยาณมิตร

(๑๐) กิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ควรเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลายถ้ากิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย จะมีผู้เสียกิริยาได้ว่า ‘จะมีประโยชน์อะไรกับการสมาธิใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียว สำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ แต่ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย’ จะมีผู้เสียกิริยาได้ เพราะฉะนั้น กิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร จึงควรเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย^{๑๖}

(๑๑) กิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ควรเป็นผู้รู้ประมาณในการบริโภคอาหารถ้ากิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เป็นผู้ไม่รู้ประมาณในการบริโภคอาหาร จะมีผู้เสียกิริยาได้ว่า ‘จะมีประโยชน์อะไรกับการสมาธิใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียว สำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ แต่เป็นผู้ไม่รู้ประมาณในการบริโภคอาหาร’ จะมีผู้เสียกิริยาได้ เพราะฉะนั้น กิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร จึงควรเป็นผู้รู้ประมาณในการบริโภคอาหาร

(๑๒) กิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ควรเป็นผู้ประกอบความเพียรเครื่องต้นอย่างต่อเนื่องถ้ากิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ไม่เป็นผู้ประกอบความเพียรเครื่องต้นอย่างต่อเนื่องจะมีผู้เสียกิริยาได้ว่า ‘จะมีประโยชน์อะไรกับการสมาธิใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียวสำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ แต่ไม่ประกอบความเพียรเครื่องต้นอย่างต่อเนื่อง’จะมีผู้เสียกิริยาได้ เพราะฉะนั้น กิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร จึงควรเป็นผู้ประกอบความเพียรเครื่องต้นอย่างต่อเนื่อง

(๑๓) กิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ควรเป็นผู้ปรารภความเพียร๑ ถ้ากิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรเป็นผู้เกียจคร้าน จะมีผู้เสียกิริยาได้ว่า ‘จะมีประโยชน์อะไรกับการสมาธิใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียว สำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ แต่เป็นผู้เกียจคร้าน’ จะมีผู้เสียกิริยาได้ เพราะฉะนั้น กิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรจึงควรเป็นผู้ปรารภความเพียร

(๑๔) กิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ควรเป็นผู้มีสติตั้งมั่น ถ้ากิเลสผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร เป็นผู้ไม่มีสติตั้งมั่น จะมีผู้เสียกิริยาได้ว่า ‘จะมีประโยชน์อะไรกับการสมาธิใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียว

^{๑๖}ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๕๖.

สำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ แต่เป็นผู้มีสติพื้นเพือน' จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรจึงควรเป็นผู้มีสติตั้งมั่น

(๑๓) ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ควรเป็นผู้มีจิตตั้งมั่น ถ้าภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรเป็นผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ว่า 'จะมีประโยชน์อะไรกับการสมาธิใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียว สำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ แต่เป็นผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น' จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรจึงควรเป็นผู้มีจิตตั้งมั่น^{๑๓}

(๑๔) ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ควรเป็นผู้มีปัญญา ถ้าภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรเป็นผู้มีปัญญาทรม จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ว่า 'จะมีประโยชน์อะไรกับการสมาธิใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียว สำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ แต่เป็นผู้มีปัญญาทรม' จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรจึงควรเป็นผู้มีปัญญา

(๑๕) ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ควรทำความเพียรในอธิธรรมและในอภิวินัยเพราะเมื่อมีผู้ถามปัญหาในอธิธรรมและในอภิวินัยกับภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรถ้าภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรถูกถามปัญหาในอธิธรรมและในอภิวินัยแล้ว ตอบไม่ได้ จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ว่า 'จะมีประโยชน์อะไรกับการสมาธิใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียวสำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ แต่ถูกถามปัญหาในอธิธรรมและในอภิวินัยแล้วตอบไม่ได้' จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรจึงควรทำความเพียรในอธิธรรมและในอภิวินัย

(๑๖) ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ควรทำความเพียรในสันตวิโมกข์ ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่วงรูปฉาน เพราะเมื่อมีคนถามปัญหาในสันตวิโมกข์ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่วงรูปฉานกับภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ถ้าภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรถูกถามปัญหาในสันตวิโมกข์ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่วงรูปฉานแล้ว ตอบไม่ได้ จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ว่า 'จะมีประโยชน์อะไรกับการสมาธิใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียว สำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ แต่ถูกถามปัญหาในสันตวิโมกข์ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่วงรูปฉานแล้ว ตอบไม่ได้' จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร จึงควรทำความเพียรในสันตวิโมกข์ซึ่งไม่มีรูปเพราะล่วงรูปฉาน

(๑๗) ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ควรทำความเพียรในอุตตริมนุสสรธรรม เพราะเมื่อมีคนถามปัญหาในอุตตริมนุสสรธรรมกับภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร ถ้าภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรถูกถามปัญหาในอุตตริมนุสสรธรรมแล้วตอบไม่ได้ จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ว่า 'จะมีประโยชน์อะไรกับการสมาธิใจอยู่ป่าแต่ผู้เดียว สำหรับท่านผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรนี้ แต่ไม่รู้เนื้อความแห่งคุณพิเศษที่กุลบุตรผู้ออกบวชแล้วต้องการ' จะมีผู้ติเตียนภิกษุนั้นได้ เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตร จึงควรทำความเพียรในอุตตริมนุสสรธรรม

^{๑๓} ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๗๓/๑๕๓.

(๑๘) เมื่อท่านพระสารีบุตรกล่าวอย่างนี้แล้ว ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้ถามท่านพระสารีบุตรว่า“ท่านสารีบุตร ธรรมเหล่านี้ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรเท่านั้นหรือที่ควรสมาทานประพฤติ หรือธรรมเหล่านี้แม้ภิกษุผู้อยู่ในอารามใกล้บ้านก็ควรสมาทานประพฤติด้วย”ท่านพระสารีบุตรตอบว่า “ท่านโมคคัลลานะ ธรรมเหล่านี้ภิกษุผู้ถือการอยู่ป่าเป็นวัตรควรสมาทานประพฤติ ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงภิกษุผู้อยู่ในอารามใกล้บ้านเลย”ดังนี้^{๑๘}

สรุปได้ว่าทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมนั้นถือได้ว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่าต่อสิ่งมีชีวิตทุกชนิดในโลก โดยเฉพาะทรัพยากรป่าไม้นั้นถือได้ว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่าต่อทุกชีวิตโดยเฉพาะมนุษย์และสัตว์ทั้งหลายเพราะถือได้ว่าทุกชีวิตล้วนเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นมาจากธรรมชาติคือป่าและอาศัยป่านั้นในการพัฒนาการเรียนรู้รวมถึงการสร้างสรรค์สิ่งต่างๆ ให้เกิดเป็นวัฒนธรรมอันดีงามของแต่ละสังคมนอกจากนั้นมนุษย์และสัตว์ต่างก็อาศัยประโยชน์จากป่าในการดำรงชีวิตและการสืบพันธุ์ ดังนั้นเราจะพบว่ามนุษย์และสัตว์ต่างมีความสัมพันธ์กับป่าอย่างใกล้ชิดสำหรับพระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นองค์กรทางศาสนาก็มีพัฒนาการทั้งด้านความเป็นมาและการขยายองค์กรที่ต้องมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับป่าที่ไม่แตกต่างไปจากสิ่งมีชีวิตหรือองค์กรหรือสังคมอื่นๆ ดังจะพบว่าการแสวงหาโมกขธรรมคือการหลุดพ้นขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นก็ทรงเริ่มต้นที่การมุ่งตรงสู่ป่าเพื่ออาศัยความสงบจากป่านั้นในการพัฒนาจิต หรือแม้กระทั่งการตรัสรู้ขององค์สมเด็จพระพุทธองค์ก็มีขึ้นภายใต้ต้นไม้ในป่า เพราะการอยู่ในป่านั้นย่อมถือว่าเป็นวัตรที่ดีในการพัฒนาจิตใจตนเองตามหลักของการธุดงค์วัตร ดังนั้น เราจึงจะพบว่าพระพุทธศาสนามีความผูกพันกับป่าเป็นอย่างยิ่ง บทบาทของพระพุทธเจ้าที่มีต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ จากการศึกษาถึงพระจริยาวัตรของพระพุทธองค์ในพุทธประวัติแล้ว เราจะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ทรงใช้เวลาส่วนใหญ่อยู่กับธรรมชาติในป่าตั้งแต่ประสูติจนกระทั่งปรินิพพาน ดังนั้นเราจึงพยายามทำความเข้าใจเกี่ยวกับบทบาทของพระพุทธองค์ที่มีต่อการอนุรักษ์ป่าโดยการศึกษาจากพุทธประวัติ แม้ว่าความสัมพันธ์ที่พระองค์มีกับป่าและธรรมชาตินี้ จะเป็นไปเพื่อการแสวงหาโมกขธรรมก็ตาม แต่ความนิยมชมชอบในธรรมชาติป่านั้นก็ยากที่จะหาผู้ใดเทียบพระองค์ได้

^{๑๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๕๓-๒๐๐.

๔.๓ การใช้สัตว์เป็นสื่อในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า

ประวัติของพระพุทธเจ้ามีสัตว์เข้ามาเกี่ยวข้องกับหลายชนิด เช่น นาค (งูใหญ่) ช้าง ลิง ม้า เป็นต้น มนุษย์ สัตว์ และธรรมชาติซึ่งล้วนแล้วแต่มีคุณสมบัติเฉพาะตัวที่แตกต่างกันออกไปตามสภาพของตนๆ แต่โดยรวมในทางพระพุทธศาสนาก็คือ ทั้งมนุษย์ สัตว์ และธรรมชาติ ต่างเป็นสิ่งที่มีชีวิตและมีอิสระในตัวเองที่ไม่ต้องการให้ใครล่วงเกินตน จากสิทธิส่วนนี้มนุษย์จึงไม่มีเหตุผลที่จะทำลายสัตว์และธรรมชาติ เพราะเหตุเพื่อสนองตอบความต้องการของมนุษย์เอง วิธีการนี้เองจะเป็นเหตุนำไปสู่วิถีทางแห่งการทำลายตัวมนุษย์เองในที่สุด มนุษย์ในฐานะเป็นสัตว์ที่มีเหตุผล รู้จักใช้ปัญญาในการตัดสินใจกระทำ เพราะสรรพสิ่งที่เห็นได้และไม่สามารถเห็นได้บนโลกนี้มีจำนวนมากมาย จำเป็นอยู่เองที่มนุษย์ต้องระวางการกระทำของมนุษย์เองเพื่อความสัมพันธ์ที่กระหว่าง มนุษย์ สัตว์ และธรรมชาติ ดังข้อความในอังคุตตรนิกายไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ที่เกิดบนบกมีเป็นส่วนน้อย สัตว์ที่เกิดในน้ำมากกว่าโดยแท้ สัตว์ที่กลับมาเกิดในมนุษย์มีเป็นส่วนน้อย สัตว์ที่กลับมาเกิดในกำเนิดอื่นจากมนุษย์มากกว่าโดยแท้...เปรียบเทียบเหมือนในชมพูทวีปนี้มีสวนที่น้ำรีนรมย์ มีป่าที่น้ำรีนรมย์ มีภูมิประเทศที่น้ำรีนรมย์ มีสระโบกขรณีที่น้ำรีนรมย์ เพียงเล็กน้อย มีที่ดอน ที่ลุ่ม เป็นลำน้ำ เป็นที่ตั้งแห่งตอและหนาม มีภูเขาเกาะระกะ เป็นส่วนมาก”^{๑๕} ข้อความที่พรรณนาถึงสุนทรียศาสตร์ในชาดกนี้ อันเป็นแนวคิดเรื่องโลกธรรมชาติในอุดมคติของพระพุทธศาสนาได้แสดงให้เห็นถึงธรรมชาติที่สมบูรณ์ของมนุษยชาติ ดังนั้นเพื่อให้มองเห็นเกี่ยวกับการใช้สัตว์เป็นสื่อการสอน มี ๔ ประการ คือ (๑) การใช้สัตว์เลี้ยงเป็นสื่อการสอน (๒) การใช้สัตว์ป่าเป็นสื่อการสอน (๓) การใช้แมลงต่างๆ เป็นสื่อการสอน (๔) การใช้สัตว์ในชาดกเป็นสื่อการสอน ดังนี้

๔.๓.๑ การใช้สัตว์เลี้ยงเป็นสื่อ

พระพุทธองค์ทรงกล่าวถึง “ภัททาภิ และทรงเปรียบเทียบคนฝึกม้าผู้ชำนาญ ได้ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีแล้ว ครั้งแรกที่เคียวฝึกให้มันรู้เรื่องในการสวมบังเหียน เมื่อเขากำลังฝึกให้มันรู้เรื่องในการสวมบังเหียน มันก็พยศ สบัด คิ่นรน อย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนม้าที่ยังไม่เคยฝึก ม้านั้นหมดพยศได้เพราะได้รับการฝึกบ่อย ๆ เพราะได้รับการฝึกตามขั้นตอนโดยลำดับ เมื่อม้าอาชาไนยพันธุ์ดีหมดพยศลงได้ เพราะได้รับการฝึกบ่อย ๆ เพราะได้รับการฝึกตามขั้นตอนโดยลำดับ คนฝึกม้าก็จะฝึกให้มันรู้เรื่องอื่นต่อไปอีก เช่น ฝึกเทียมแอก เมื่อเขากำลังฝึกให้มันรู้เรื่องในการเทียมแอก มันก็จะพยศ สบัด คิ่นรนอย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนม้าที่ไม่เคยฝึก ม้านั้นหมดพยศลงได้เพราะได้รับการฝึกบ่อย ๆ เพราะได้รับการฝึกตามขั้นตอนโดยลำดับ ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีหมดพยศลงได้เพราะ

^{๑๕} จุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๒๒๒/๒๒๕.

ได้รับการฝึกบ่อย ๆ เพราะได้รับการฝึกตามขั้นตอนโดยลำดับ คนฝึกม้าก็จะฝึกให้มันรู้เรื่องอื่นต่อไปอีก คือ^{๒๐} (๑) การเหยาะย่าง (๒) การวิ่งเป็นวงกลม (๓) การจรดกีบ (๔) การวิ่ง (๕) การใช้เสียงร้องให้เป็นประโยชน์ (๖) คุณสมบัติได้เป็นราชนิคม (๗) ความเป็นวงศ์พญาม้า (๘) ความว่องไวชั้นเยี่ยม (๙) การเป็นม้าชั้นเยี่ยม (๑๐) การเป็นม้าที่ควรแก่การชมเชยอย่างยิ่ง

เมื่อคนฝึกม้าฝึกให้มันรู้เรื่องในความว่องไวชั้นเยี่ยม ในการเป็นม้าชั้นเยี่ยมในการเป็นม้าควรแก่การชมเชยอย่างยิ่ง ม้านั้นก็จะพยศ สะบัด คิ้นรน อย่างใดอย่างหนึ่ง เหมือนม้าที่ยังไม่เคยฝึก ม้านั้นหมดพยศลงได้เพราะได้รับการฝึกอยู่บ่อย ๆ เพราะได้รับการฝึกตามขั้นตอนโดยลำดับ ในการขี่ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีซึ่งหมดพยศลงนั้น คนฝึกม้าก็จะเพิ่มการฝึกให้มีคุณภาพ ให้มีกำลังขึ้น ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีประกอบด้วยองค์ ๑๐ ประการนี้แล จึงเป็นม้าควรแก่พระราชฯ เป็นม้านั้น นับว่าเป็นราชพาหนะโดยแท้ แม้ฉันทิภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน เป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณา ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนानุญอันยอดเยี่ยมของโลกธรรม ๑๐ ประการ อะไรบ้างคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ (๑) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาทิฐิอันเป็นอเสขะ (๒) เป็นผู้ประกอบด้วยสัมมาสังกัปปะอันเป็นอเสขะ^{๒๑}

๔.๓.๒ การใช้สัตว์ป่าเป็นสื่อ

พระพุทธเจ้าทรงกล่าวถึงสัตว์ป่ามากมาย จึงได้ยกตัวอย่างเกี่ยวกับสัตว์ป่าสื่อการสอนมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

(๑) ช้าง ช้างจัดอยู่ในพวกชลาพุชโยนิ^{๒๒} คือ สัตว์เกิดในครรภ์เป็นสัตว์ ๔ เท้า อาศัยอยู่ในตรังจนาณภูมิ คือ สัตว์ที่เดินไปมาโดยคว่ำหน้าออกลงเบื้องต่ำ^{๒๓} แต่ถือว่าเป็นภูมิที่ใกล้ชิดกับมนุษย์ภูมิ คือ โลกมนุษย์มากที่สุด^{๒๔} ช้างเป็นสัตว์ที่สำคัญ มีบทบาทและความสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนาปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกาและปกรณ์วิเสสอื่นๆ แม้แต่พระพุทธเจ้าก็ทรงเสวยพระราชติเป็นช้างรวม ๗ ชนิด เช่น ในสฬวณาคชาดก^{๒๕} พระโพธิสัตว์เสวยพระราชติเป็นพญาช้างบำเพ็ญศีลบารมี ไม่ทำร้ายนายพรานหลงทางผู้เมื่อได้รับการช่วยเหลือแล้ว กลับคิดประทุษร้ายตัดงาไปขายใน

^{๒๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๗/๑๖๒.

^{๒๑} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๗/๑๖๓.

^{๒๒} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๕๓.

^{๒๓} เปลื้อง ณ นคร, จินตวรรณคดีไทย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๓๘), หน้า ๒๔.

^{๒๔} พระศรีวิสุทธิโสภณ (วิลาศ ญาณวิโร ป. ธ. ๕), วรรณกรรมไทย เรื่อง ภูมิวิลาสินี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๓), หน้า ๑๘๖.

^{๒๕} พุ.ชา. (ไทย) ๒๓/๗๒/๓๐.

มาตุโปสกาชากศ กล่าวถึงพญาช้างเผือกโพธิสัตว์เลี้ยงมารดาที่ตาบอดทั้งสองข้าง แม้นูกับมาเป็น ช้างทรงของพระเจ้าพาราณสี ก็พ้นจากการขึ้นโรงได้ด้วยอำนาจความกตัญญูทเวที่ต่อมารดา และ พระพุทธเจ้าได้เปรียบเทียบช้างกับมนุษย์ไว้ว่า ช้างที่ได้รับการฝึกหัดแล้วเป็นสัตว์ประเสริฐ แต่คนที่ ฝึกหัดตนได้แล้วประเสริฐกว่า^{๒๖} สัตว์มีงวงเรียกว่าช้าง มีวาระจะตกมัน สามารถที่จะทำร้าย ผู้คน เรียกว่ากุญชร และคชสารช้างธรรมดาที่มีชื่อเรียกว่ามาตังคะ ช้างใหญ่เรียกว่า นาค ปราภฏใน ปปัญจสูทนี^{๒๗} ช้าง ที่หมดความพยศ ไม่มีวาระจะตกมัน ไม่ทำร้ายผู้คนกิริยาท่าทางสงบเรียบร้อย ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะมีนิสัยรักสงบ ปลีกตัวละ โขลงเที่ยวไปในป่าเพียงลำพัง ตั้งใจรักษาศีลคือเว้น จากการกระทำชั่วทั้งปวง ก็จะได้รับการยกย่องว่า สัตว์ผู้เป็นใหญ่และสัตว์ประเสริฐ ช้างที่มีร่างกาย เช่นดอกบัว หรือเพราะเกิดในตระกูลช้างชื่อประทุม ชื่อว่า ปทุม^{๒๘}

พระพุทธเจ้าได้ทรงสรรเสริญความไม่ประมาทว่าเป็นธรรมอันเอก เปรียบเทียบกับรอย เท้าช้างว่า “รอยเท้าช้าง ชาวโลกกล่าวว่าเป็นเลิศกว่ารอยเท้าของสัตว์ทั้งหลาย เพราะรอยเท้า ช้าง เป็นรอยเท้าใหญ่ แม้นั้นใด ธรรมอย่างหนึ่งคือความไม่ประมาทที่บุคคลเจริญให้มากแล้ว ย่อมยึดไว้ ได้ซึ่งประโยชน์ทั้งสอง คือ ประโยชน์ในภพนี้ และประโยชน์ในภพหน้า ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน”^{๒๙} พระพุทธเจ้า ได้ทรงแสดงลักษณะของช้างที่มีความอดทนไว้ในนาคสูตร^{๓๐}ว่าด้วย องค์ประกอบของช้างต้น ๔ ประการ คือ (๑) เป็นสัตว์เชื่องฟัง (๒) เป็นสัตว์มาได้ (๓) เป็นสัตว์ที่ อดทนได้ (๔) เป็นสัตว์ไปได้ (ทุกแห่ง)

คุณสมบัติของช้างต้น ในข้อที่ ๓ พระพุทธเจ้าทรงอธิบายไว้ดังนี้ว่า “ช้างของพระราชา ในโลกนี้เข้าสู่สมรภูมิแล้ว อดทนต่อการประหารด้วยหอก ดาบ ลูกศร ง้าว เสียงกลองบัณเฑาะว์ สังข์ และมโหระทึกที่กระหึ่ม ช้างของพระราชาเป็นสัตว์อดทนได้ เป็นอย่างนี้แล”^{๓๑} แต่ก่อนที่ช้าง จะอดทนต่อดาบ ลูกศร เป็นต้น ได้ ย่อมผ่านการฝึกหัดมาอย่างดีจากช้างป่ามาเป็นช้างเลี้ยง ได้รับการ ฝึกหัดเป็นขั้นตอน จนถึงขั้นไม่หวั่นไหว สมควรเป็นช้างศึก และเป็นช้างพระที่นั่งของ พระราชา^{๓๒} พระพุทธเจ้า ทรงยกพระองค์เปรียบเทียบกับช้างตัวประเสริฐเรื่องความอดทน ดังพุทธ

^{๒๖} บุ.ชา. (ไทย) ๒๕/๓๒๒/๑๓๓.

^{๒๗} ม. อ. อ. (บาลี) ๓/ ๒๑๗/๑๔๓.

^{๒๘} อญ. นกก. อ. (ไทย) ๓/ ๔๓/๑๒๑.

^{๒๙} อญ. นกก. (ไทย) ๒๒/๕๓/๕๒๓.

^{๓๐} พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๒๖.

^{๓๑} ม. อ. (ไทย) ๑๔/๒๒๑/๒๕๔.

^{๓๒} อญ. จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๔/๑๗๕.

คำรัสว่า “อานนท์ เราเป็นเช่นกับช้างที่ก้าวไปในสงคราม ก็การอดทนลูกศรที่ยิงมาจากทิศทั้ง ๔ จะต้องเป็นภาระของช้างเชือกนั้น การอดทนต่อถ้อยคำที่คนไม่มีศีลเป็นจำนวนมากกล่าวแล้ว ก็เป็นภาระของเราเหมือนกัน”^{๓๓} และได้ตรัสพระคาถานี้ว่าเราจักอดกลั้นถ้อยคำที่ล่วงเกินเหมือนพญาช้างในสงครามอดทนลูกศรที่ตกจากแหล่งเพราะคนจำนวนมากเป็นผู้ทุศีล^{๓๔} พระพุทธเจ้า ทรงยกพระองค์เปรียบเทียบกับช้างตัวประเสริฐด้วยความอดทนเช่นนี้ความจริงแล้ว ใ้ว่าพระองค์จะยกย่องช้างเป็นสัตว์ประเสริฐโดยการอุปมาเท่านั้น หากแต่ช้างเชือกนั้นต้องได้รับการฝึกหัดอย่างดีเสียก่อน สามารถทนต่อลูกศร หอก คบ เป็นต้นได้จึงจะได้ชื่อว่าเป็นสัตว์ประเสริฐ เหมาะที่จะเป็นช้างทรงของพระราชา

ดังนั้น ช้างเป็นสัตว์ที่มีความสำคัญมากไม่ยิ่งหย่อนกว่าราชสีห์ ช้างใช้เป็นพาหนะของกษัตริย์ในการทำศึกสงคราม ถือว่าเป็นสัตว์คู่บารมีของกษัตริย์มีลักษณะนิสัย ดังนี้ (๑) ฉลาด แสนรู้ ฝึกง่าย สอนง่าย เช่น พอได้ยินเสียงโจรคุ้ยกันถึงเรื่องปล้นฆ่า ช้างก็เปลี่ยนนิสัยเป็นดุร้าย พอได้ยินผู้ทรงศีลคุ้ยกันก็กลับมีความประพฤติเรียบร้อย (๒) มีความเมตตากรุณา เช่น ช่วยคนหลงทางให้กลับสู่ถิ่นของตน แม้ชายผู้นั้นกลับมาขอตัดงาก็ยอมให้ (๓) เป็นมิตรกับสัตว์ทั่วไป เช่น ลูกสุนัข(๔) มีความกตัญญูทดแทนที่เลี้ยงดูมารดาตาดอด (๕) เสียสละ บริจาคงานและชีวิตเป็นทาน (๖) บางครั้งมีนิสัยเกร เช่นเหยียบลูกนกไ้ตาย

(๒) ลิง ลิงมีจิตเกิดดับท่องเที่ยวไป ประคองจับกิ่งไม้ (วานรินทรชาดก) ในการเสวยพระชาติของพระโพธิสัตว์นั้น ปรากฏว่าเป็นลิงมากที่สุดถึง ๑๓ ชาติ ทั้งนี้คงมีเค้ามาจากการนับถือบูชาลิงอันเป็นลัทธิดั้งเดิมในอินเดีย เหตุที่ชาวอินเดียนับถือลิงมีศาลไว้พละบูชาเช่นดังที่เสฐียรโกเศศ อธิบายว่า “เห็นจะเป็นเพราะในอินเดีย ซึ่งคงไม่เนื่องมาจากเหตุที่ลิงเคยเป็นทหารพระราม จะถือว่าลิงมีลักษณะคล้ายคลึงมนุษย์มาก ต่อมา เมื่อมีรามายณะหนุมานได้เป็นทหารเอกของพระราม การนับถือลิงจึงยิ่งแน่นแฟ้นจนมีศาลหนุมานนับจำนวนร้อย ๆ อยู่ทั่วไปในอินเดีย”มีลักษณะนิสัย ดังนี้ (๑) ความฉลาด อาจกล่าวได้ว่า ไม่เฉพาะแต่ร่างกายเท่านั้นที่มีลักษณะคล้ายคน แม้แต่สมองของลิงก็เกือบทัดเทียมกับคน ดังจะเห็นได้จาก (๒) การรู้เท่าทันจะเข้ที่จะลวงกินหัวใจตนแล้วยังลวงเหยียบหัวจะเข้ เอาตัวรอดได้ (๓) เข้าไปขโมยลูกมะพลับของชาวบ้าน ถูกชาวบ้านล้อมไว้ คิดอุบายว่าไฟไหม้ให้ชาวบ้านไปดับไฟ จึงหนีรอดออกมาได้ (๔) ใช้อุบายหลอกลวงโดยเอาเครื่องแต่งกายของฤาษีแต่งปลอมเข้าไปจะผิงไฟกับดาบส ดาถูกจับได้ว่าเป็นลิง (๕) ในชาดกบางเรื่อง ลิงก็ฉลาดในอุบายที่พิศวิสัย เช่น ถอนต้นไม้ขึ้นมาดูรากเสียก่อนที่จะรดน้ำ

^{๓๓}มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, **ธมมปทฎฐกถา, ทุติโย ภาค, พิมพ์ครั้งที่ ๒๖,** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาหมกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๕๐.

^{๓๔}พ.ร. (ไทย) ๒๕/๓๒๐/๑๓๓., พ.ร. (บาลี) ๒๕/๓๒๐/๓๒.

เพื่อจะได้รู้ว่าฉันไม้นั้นมีรากยาวแค่ไหน เพื่อจะได้ประหยัคน้ำ (๖) ความกตัญญูไม่ถือโกรธช่วยพราหมณ์ผู้ตกเหวให้รอดพ้นจากความตาย พราหมณ์กลับประทุษร้ายก็ไม่โกรธยังพาไปส่งยังแดนมนุษย์ (๗) อภัยไม่พยายาบท (๘) ความไม่รู้จักรกาลเทศะ บุคคล ทำทราจารต่างๆ เช่น เอาองคชาติสอดเข้าไปในช่องหูของคาบส คาบสไม่ทำอันตรายแต่พอเอาสอดเข้าไปในปากเต่า ถูกเต่าหนีบได้รับความทุกข์ทรมานมาก

(๓) ราชสีห์ ได้ชื่อว่าเป็นราชาของสัตว์สี่เท้า เมื่อราชสีห์ได้รับการยกย่องจากหมู่สัตว์ทั้งปวงเช่นนี้ จึงมีนิสัยหยิ่งในศักดิ์ศรีของตน แบ่งชั้นวรรณะ เห็นได้จาก (๑) ไม่ยอมรับรักสุนัขจึงจอกอ้างว่า สุนัขจึงจอกต่ำศักดิ์เทียมจันฑาล (๒) ได้ยินเสียงสุนัขจึงจอกเห่าก็ไม่ยอมคำรามด้วย เพราะถือว่าคนละชั้น (๓) ไม่เข้าใกล้สุนัขซึ่งเกลียดอาจมาทำให้ต่อสู้กันเพราะเกลียด (๔) ราชสีห์ในซาดกไม่คู่ เป็นมิตรกับสัตว์ทั้งหลาย เช่น สุนัขจึงจอก เต่า เขี้ยว และนกออก (๕) มีความรอบคอบ ไม่ตื่นข่าวลือ เช่น วินิจัยการสำคัญผิดว่าฟ้าถล่มของกระต่ายและสัตว์ทั้งหลายว่าแท้จริงแล้วลูกมะตูมหล่นลงบนใบตาล (๖) ไม่หุเบา เช่น ไม่เชื่อคำยุยงของสุนัขจึงจอกที่จะให้แตกกับเสือโคร่ง (๗) บางครั้ง พาล โดยถือว่าตนมีอำนาจไม่ยอมลำนึกในบุญคุณที่นกหัวขวานช่วยเอาก้างออกจากคอ

(๔) หงส์ ได้รับคัดเลือกให้เป็นราชาของสฤณชาติทั้งปวง ฉะนั้นจึงได้รับการเปรียบเทียบอยู่เสมอว่า หงสนั้นสูงศักดิ์ ลักษณะนิสัยของหงส์จึงหยิ่งทะนงในศักดิ์ศรีของตน ถือว่าสูงศักดิ์กว่านกทั้งหลาย แม้บางครั้งจะร่วมกับกาจนมีลูกด้วยกัน ลูกครึ่งหงส์กับกายังได้รับการดูถูกเหยียดหยามจากพี่น้องที่เกิดในสกุลหงส์ ลักษณะเช่นนี้สะท้อนให้เห็นสภาพสังคมในสมัยนั้นว่า ยังแบ่งชั้นวรรณะ นิสัยอื่น ๆ ของหงส์ มีดังนี้ เมตตากรุณา เช่น สละขนทองให้นางพราหมณี อวดดีบินแข่งกับการโคจรของดวงอาทิตย์^{๓๕}

(๕) งู เปรียบลาภสักการะเหมือนอสรพิษ บุคคลไม่ควรดูหมิ่นอสรพิษว่าตัวน้อย บุคคลที่ถูกทุกข์ทรมานทับ ประดุจดังบุคคลถูกศรอาบยาพิษ ควรรักษา

(๖) ม้า บุคคลไม่ทำชั่ว เพราะละอายต่อบาปเหมือนม้าดิระวังตัวให้พ้นเส้

(๗) วัว ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายก็มีอุปมาเหมือนแม่โคที่ถูกเขาเค้นไปสู่วัวที่ฆ่าฉันนั้น

(๘) เต่า ระวังการแสดงออกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เหมือนเต่าระวังภัยจากสุนัขจึงจอกขดหัวอยู่ในกระดอง (สุขุมสูตร) นก นกมีปีกจะบินไปทางทิศใดๆ ก็มีแต่ปีกของตัวเป็นภาระบินไปจันใด ภิกษุควรพอใจด้วยจิรวและบิณฑบาตที่ตนมีฉันนั้น

^{๓๕} พ.ร. (ไทย) ๒๕/๓๒๐/๑๓๔.

๔.๓.๓ การใช้สัตว์ในชาดกเป็นสื่อการสอน

ตามสภาพชีวิตของสัตว์เป็นสถานะที่ตกอยู่ในอบายภูมิ ตามชาดก พระพุทธเจ้าเคยเกิดครั้งแล้วครั้งเล่าเป็นสัตว์ชนิดต่างๆ เช่น ช้าง ลิง นก กระต่าย ฯลฯ และในสังสารวัฏนั้น ไม่มีใครอ้างได้ว่าเขาไม่เคยเกิดเป็นสัตว์ ฉะนั้น เป็นที่ประจักษ์ว่า ในระบบนิเวศวิทยา มนุษย์เป็นผู้ด้อยเพราะละเมิดต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ แท้ที่จริงแล้ว สัตว์ทั้งปวงเป็นพี่น้องกัน เป็นครอบครัวเดียวกัน มนุษย์ต่างแบ่งใช้ธรรมชาติและจิตวิญญาณเดียวกันด้วย สมัยพุทธกาล สังคมอินเดียยังคงทำพิธีการฆ่าสัตว์บูชาัญญเพื่อแสดงความภักดีต่อเทพเจ้า พระพุทธองค์ได้ทรงดำเนินพิธีการนี้ คำสอนของพุทธองค์แสดงความเป็นมิตรและไม่ก้าวร้าวไม่เฉาะต่อเพื่อนมนุษย์ด้วยกันเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงสัตว์ทั้งปวงและพืชด้วย เมื่อ พระพุทธองค์มีพระชนม์ชีพอยู่ ได้มีผู้ถวายพื้นที่ป่า ทำให้พื้นที่เหล่านั้นกลายเป็นเขตอนุรักษสัตว์ป่าไปด้วย เช่น ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เวฬุวนาราม เป็นต้น

ดังนั้นพระพุทธบัญญัติเพื่อปลูกฝังความรักสัตว์และสิ่งแวดล้อม คือ สัปปาณกวรรคสิกขาบทที่ ๑ ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงบัญญัติว่า “อนึ่งภิกษุใดแกเล็งฆ่าสัตว์ ตัดชีวิตเป็นปาจิตติย” สัตว์ในที่นี้หมายถึงสัตว์เดรัจฉานทุกชนิด ไม่มีข้อยกเว้น ไม่ว่าแมลงตัวเล็กตัวน้อยขนาดไหนก็ตาม ล้วนมีสิทธิได้รับความคุ้มครองชีวิตจากบทบัญญัตินี้อย่างเท่าเทียมกัน ในสิกขาบทที่ ๒ พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติว่า “ภิกษุใดรู้อยู่บริโภคน้ำมีตัวสัตว์เป็นปาจิตติย”^{๓๖} สิกขาบทนี้เน้นย้ำลงไปว่า แม้สัตว์ตัวเล็กขนาดอยู่ในน้ำดื่ม ภิกษุก็ไม่ควรไปล่วงละเมิดสิทธิในการดำรงชีวิตของเขา ใครล่วงละเมิดย่อมมีความผิดเพื่อส่งเสริมให้มนุษย์ได้มีจิตสำนึกในความรักสัตว์เหมือนรักชีวิตตนเอง พระพุทธเจ้าจึงตรัสถึงธรรมชาติของสัตว์ทั้งหลายไว้ว่า “สัตว์ทั้งปวง ย่อมหวาดหวั่นต่ออาชญา สัตว์ทั้งปวงย่อมกลัวความตาย สัตว์ทั้งปวงย่อมหวาดหวั่นต่ออาชญา ชีวิตเป็นที่รักของตนๆ ทุกๆ ชีวิตเป็นเช่นใด สัตว์เหล่านั้นก็ฉนั้น สัตว์เหล่านี้ฉนั้นใด เราก็ฉนั้นนั้น นึกถึงเขาเอาตัวเราเข้าเทียบแล้วไม่ควรเช่นฆ่า ไม่ควรให้สังหารกัน” คำว่า “สัตว์” ในพระพุทธพจน์นี้มีได้หมายถึงเพียงสัตว์เดรัจฉานใหญ่่น้อยเท่านั้นแต่ยังหมายรวมถึงมนุษย์ทุกคนด้วย หากมนุษย์ปลูกจิตสำนึกอยู่เช่นนี้ แพร่ขยายจิตสำนึกเช่นนี้ มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายก็จะดำรงชีวิตในโลกนี้อย่างสงบสุข

ดังในสมัยพุทธกาลสังคมอินเดียนิยมการใช้สัตว์บูชาัญญเป็นส่วนใหญ่ โดยมีความเชื่อว่า เทพเจ้าเป็นผู้คลบนดาลภัยพิบัติหรือความสุขให้แก่มนุษย์ได้ตามความปรารถนา การใช้สัตว์บูชาัญญเป็นวิธีหนึ่งที่จะทำให้เทพเจ้าพอพระทัย และจะได้คลบนดาลให้มนุษย์มีความสุขในชีวิตบนพื้นโลกนี้ ผู้บูชาัญญจะได้บุญและหลุดพ้นจากบาปทั้งหมดที่เคยทำมาแล้ว ดังนั้น จึงนิยมนำสัตว์ชนิดต่าง ๆ มาถวายต่อพระพักตร์เทวรูป แล้วฆ่าสัตว์นั้น เพื่อใช้เลือดเพื่อสังเวทเทพเจ้าดังกล่าว สัตว์ที่

^{๓๖} วินย.มหา. (ไทย) ๒/๔๖/๖๕.

นิยมใช้ในการบูชาญ ได้แก่ แปะ แกะ ม้า เป็นต้น ในสมัยพุทธกาล มีเรื่องเล่าถึง พระเจ้าปเสนทิโกศล ผู้ครองแคว้นโกศล ถิ่นหนึ่งพระองค์ตกพระทัยตื่นขึ้นด้วยได้ยินเสียงของ เศรษฐี ๔ คนร้องรำให้อยู่ในนรก พวกเขาพากันพร่ำรำพันว่า หากมีชีวิตอีกจะดำเนินชีวิตที่ดี พระเจ้าปเสนทิโกศลจึงทรงเรียกหาพราหมณ์ปุโรหิตมาเฝ้า บรรดาพราหมณ์ทูลแนะนำให้นำสัตว์ มาณูบูชาญ เพื่อขับไล่มารร้ายที่ทำให้เกิดพระสุบินนิมิต พระเจ้าปเสนทิจึงมีรับสั่งให้นำลูกวัวหนุ่ม ตัวผู้ ตัวเมีย แปะ และแกะอย่างละ ๕๐๐ ตัว มาผูกไว้กับหลักเพื่อเตรียมการบูชาญ พระนางมัลลิกา พระมเหสี รับประทานอาหารให้พระเจ้าปเสนทิโกศลเข้าเฝ้าพระพุทธองค์เพื่อทูลขอคำอธิบาย พระพุทธองค์ทรงอธิบายเหตุที่มาของพระสุบินนิมิต และทรงเทศนาสอนถึงบาปแห่งการพราศชีวิต สัตว์ พระเจ้าปเสนทิโกศลจึงทรงโปรดให้ปลดปล่อยสัตว์ทั้งหลาย

พระพุทธองค์รับสั่งถ้อยคำดังนี้“มหาญที่มีการเตรียมมาก มีการฆ่าแพะ แกะ โค และสัตว์ชนิดต่างๆ คือ อัสวเมธ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ นิรัคคพะ มหาญเหล่านั้น เป็นญไม่มีผล มาก (เพราะ) พระพุทธเจ้า เป็นต้น ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ผู้ดำเนินปฏิบัติอันชอบ ย่อมไม่เข้าไป ใกล้ญนั้นส่วนญใด มีการเตรียมน้อย ไม่มีการฆ่าแพะ แกะ โค และสัตว์ชนิดต่าง ๆ ซึ่งบุคคล บูชาสืบทอดทุกเมื่อ พระพุทธเจ้า เป็นต้น ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ผู้ดำเนินปฏิบัติอันชอบ ย่อม เข้าไปใกล้ญนั้น ผู้มีปัญญาควรบูชาญนั้น ญนั้นเป็นญมีผลมาก เมื่อบุคคลบูชาญนั้นนั้นแหละ ย่อมมีแต่ความดีไม่มีความชั่วช้า เลวทราม ญก็เป็นญอย่างไพบูลย์ และเทวดาย่อมเลื่อมใส” สุดตนิบาต เสนอทำทิจของพระพุทธศาสนา และประชาชนในสมัยนั้นที่มีต่อการใช้สัตว์บูชาญ ดังนี้“แม่โคทั้งหลายเสมอด้วยแพะ สงบเสงี่ยม ถูกเขารัดนมด้วยหม้อ ย่อมไม่เบียดเบียนด้วยเท้า ด้วยเขา ด้วยอวัยวะอะไรๆโดยแท้ พระราชารับสั่งให้จับแม่โคเหล่านั้นที่เขาแล้วให้ฆ่าแล้วด้วย ศาตรา”“ลำดับนั้น เทวดา พระอินทร์ พระพรหม อสูรและผีเสื้อน้ำ ต่างพากันเปล่งวาจาว่า มนุษย์ ไม่มีธรรมเล่นไป เพราะศาสดาราคกลที่แม่โค”“ธรรมอันเลวทรามนี้เป็นของเก่า วิญญูชนคติเตยน แล้วอย่างนี้ วิญญูชนเห็นธรรมอันเลวทรามเช่นนี้ในที่ใด ย่อมคติเตยนคนบูชาญในที่นั้น”

ในขุททกนิกาย ชาดก แสดงว่า พราหมณ์ชั้นทาลปุโรหิตทูลแนะนำพระราช เอกราช แห่งปุบผวดินครให้ฆ่าพระราชโอรส พระราชธิดา พระมเหสี ขวานิคม โคอุสุภราช ม้า อาชาไนยอย่างละ ๔ เพื่อเป็นการบูชาญ ซึ่งถือว่า ทำแล้วได้ไปสวรรค์ พระพุทธศาสนาเห็นว่า พราหมณ์ที่เชื่อเช่นนั้น เป็นคนหลง ดีแต่สอพลอ เพราะถ้าคนบูชาญด้วยบุตรของตนแล้ว ตายไปสู่ เทวโลกจริง ทำไมพราหมณ์จึงไม่ฆ่าบุตร ญาติทุกคนและตนเอง หรือคนที่หลงเชื่อถ้อยคำของ พราหมณ์ด้วยกัน แท้จริงแล้ว พราหมณ์ใช้ความพยายามหลอกลวงพรรณนาด้วยสิ่งที่ไม่เห็น ปล้นเอาทรัพย์ที่แลเห็นไปคำสอนและการปฏิบัติในพระพุทธศาสนา ที่ต่อต้านการใช้สัตว์บูชาญ นั้นเป็นการวิพากษ์ประเพณีนิยมของศาสนาฮินดูในสมัยนั้นอย่างชัดเจน

สรุปได้ว่าพระพุทธศาสนาได้แผ่ขยายไปอย่างกว้างขวาง และการใช้สัตว์บุญช้ายัญก็ลดลงเป็นอย่างมาก การทำพิธีบุญช้ายัญที่ยังคงกระทำอยู่มักจะใช้ผลไม้แทนสัตว์ชนิดต่างๆ นับได้ว่าพระพุทธศาสนาเป็นปัจจัยสำคัญในการช่วยชีวิตสัตว์เป็นจำนวนมากที่ใช้ในพิธีดังกล่าว พระพุทธศาสนาให้การสนับสนุนเป็นอย่างยิ่งในการอนุรักษ์พันธุ์สัตว์

๔.๔ การใช้บุคคลเป็นสื่อในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า

พระมหากรุณาธิคุณของพระพุทธเจ้า ที่พระองค์ทรงอนุเคราะห์ชาวโลกนั้น แสดงออกในพุทธกิจประจำวันหรือกิจวัตรประจำวันของพระองค์ ซึ่งเห็นได้ชัดว่า วันเวลาที่ผ่านไปแต่ละวันนั้น เป็นไปเพื่อประโยชน์ของคนอื่นๆทั้งนั้น การทรงให้ความสนพระทัยช่วยเหลือโปรดบุคคลผู้สมควรเป็นส่วนเฉพาะบุคคลๆ เช่นนี้ ผู้ได้รับการโปรดอาจเป็นคนชั้นสูง ชั้นต่ำ เป็นเด็ก เป็นผู้ใหญ่ก็ได้ทั้งสิ้น เช่น เสด็จไปโปรดคิลินกาลมณพผู้โหดเหี้ยม เสด็จไปโปรดเด็กชายมัญญกุณฑลที่กำลังนอนเจ็บหนัก เป็นต้น นอกจากนี้ ยังทรงเอาพระทัยใส่ในความเป็นอยู่ ทุกข์ สุข ของพระภิกษุสงฆ์ทั่วไป เช่น เสด็จไปเยี่ยมพระภิกษุป่วย และพยาบาลภิกษุป่วยไข้ที่ไม่มีคนพยาบาลด้วยพระองค์เอง ความกรุณาเช่นนี้เป็นเหตุ นำความเลื่อมใสศรัทธา เป็นประโยชน์ในการสอน ทรงสอนคนได้โดยไม่ต้องใช้อำนาจบังคับ ไม่ต้องใช้การลงโทษ และทรงได้รับความเคารพบูชาสูงสุดด้วยความจริงใจ ยกตัวอย่างให้เห็นได้ชัดจากคำรัสของพระเจ้าปเสนทิโกศล กษัตริย์แห่งแคว้นโกศล ที่เสด็จมาเฝ้าแสดงความเลื่อมใสศรัทธาอย่างสูงสุดในพระพุทธเจ้าและทูลไว้^{๓๖}

พระองค์สอนสิ่งที่มีความหมาย ควรที่เขาคจะเรียนรู้และเข้าใจ เป็นประโยชน์แก่ตัวเขาเอง อย่างพุทธพจน์ที่ว่า พระองค์ทรงมีพระเมตตา หวังประโยชน์แก่สัตว์ทั้งหลาย จึงตรัสพระวาจาตามหลัก ๖ ประการ คือ

- (๑) คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง, ไม่เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น – ไม่ตรัส
- (๒) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, แต่ไม่เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น – ไม่ตรัส
- (๓) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, เป็นประโยชน์, ไม่เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น – เลือการตรัส
- (๔) คำพูดที่ไม่จริง ไม่ถูกต้อง, ไม่เป็นประโยชน์, ถึงเป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น – ไม่ตรัส
- (๕) คำที่พูดจริง ถูกต้อง, แต่ไม่เป็นประโยชน์, ถึงเป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น – ไม่ตรัส
- (๖) คำพูดที่จริง ถูกต้อง, เป็นประโยชน์, เป็นที่รักที่พอใจของผู้อื่น – เลือกกาลตรัส^{๓๗}

การใช้ภาษาสุภาพ นุ่มนวล ไม่หยาบคาย ชวนให้สบายใจ สละสลวย เข้าใจง่าย อย่างที่ว่า “พระสมณโคดมมีพระคำรัสไพเราะ รู้จักตรัสถ้อยคำที่งดงาม มีพระวาจาสุภาพ สละสลวย ไม่มีโทษ

^{๓๖}วินย.อ. (ไทย) ๕/๑๖๖.

^{๓๗}ที.ปา (ไทย) ๑๑/๑๑๕/๒๓๓.

คัมภีร์ชาตูปทีปิกา เสนอไว้คล้าย ๆ กันว่า คำว่า “มนุษย์” มีความตามธาตุเป็น ๓ นัย ดังนี้^{๔๑}

(๑) เป็นพงศ์พันธุ์หรือเหล่ากอหรือลูกหลานของมนุ มีวิเคราะห์ว่า มนุโน อปจัม มนุสฺโส มนุ นั้นคือคนผู้เป็นบรรพบุรุษของมนุษย์ทั้งหลายตั้งแต่ปฐมกัป ปราภณามในทางศาสนา ว่ามหาสมมตราชา แต่ศัพท์ว่า “มนุ” นี้ บางครั้งใช้เป็นชื่อของสัตว์โลกก็มีบ้าง ดังบาลีว่า รูปานิ มนุ ปสฺสตี สัตว์โลกเห็นรูปทั้งหลาย

(๒) รู้จักสิ่งเกื้อกูลแก่ตน มีวิเคราะห์ว่า ขณพล อดฺตโน หิตํ มนุเตติ มนุสฺโส

(๓) โบราณว่า “ใจสูง” มีวิเคราะห์ว่า มนสฺส อุตฺตมฺมุตฺตา วา มนุสฺโส^{๔๒}

ดังนั้น จึงสรุปได้ว่า มนุษย์มีความหมายประกอบด้วยผู้เป็นเหล่ากอ/ลูกหลานของมนุ อธิบายได้ว่า ชาวอินเดียโบราณบางพวกเชื่อกันว่า “มนุ” นับเป็นบรรพบุรุษของมนุษย์ทั้งหลาย ตั้งแต่ครั้งปฐมกัลป์ และกล่าวกันว่า เป็นคนเดียวกันกับพระเจ้าสมมตราช ที่มีเรื่องปรากฏในคัมภีร์ อันนับเนื่องในพระพุทธศาสนา และผู้มีใจสูง เป็นการสูงด้วยการปฏิบัติฝึกหัดอบรมสั่งสมคุณธรรม ความดีให้ดีขึ้น อธิบายได้ว่า ผู้มีใจสูงก็คือผู้รู้จักสิ่งเกื้อกูลแก่ตน หรือผู้รู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์นั่นเอง

พระพุทธศาสนาถือว่า มนุษย์เป็นสัตว์พิเศษคือเป็นสัตว์ที่ฝึกได้ เป็นสัตว์ที่พัฒนาได้ หรือเป็นสัตว์ที่เรียนรู้ได้ ส่วนสัตว์อื่นแทบไม่ต้องฝึก มันก็สามารถอยู่ได้ด้วยสัญชาตญาณ สัตว์อื่น อย่างดีที่ฝึกพิเศษได้บ้าง เช่น ช้าง ม้า ถึง อาจวิเคราะห์ได้ว่า ๑) ฝึกตัวเองไม่ได้ ต้องให้มนุษย์ฝึกให้ ๒) แม้มนุษย์จะฝึกให้ ก็ฝึกได้ในขอบเขตจำกัด มนุษย์พอฝึกเริ่มเรียนรู้แล้ว ย่อมมีปัญหาเพิ่มพูน ขึ้น มีความคิดสร้างสรรค์ ประดิษฐ์สิ่งต่างๆ ได้ มีความเจริญทั้งในทางนามธรรมและวัตรธรรม เมื่อ ฝึกฝนพัฒนาตนแล้ว จึงทำให้มนุษย์กลายเป็นสัตว์ที่ประเสริฐ เลิศสูงสุด ซึ่งเป็นความเลิศประเสริฐ ที่สัตว์อื่นไม่มี มีศักยภาพสูง ฝึกฝนตนได้จนถึงขึ้นเป็นพุทธะ

จะเห็นได้ว่ามนุษย์มิใช่จะประเสริฐขึ้นมาเองอย่างลอยๆ แต่ประเสริฐได้ด้วยการฝึก ถ้าไม่ฝึกแล้วจะด้อยกว่าสัตว์เดรัจฉาน จะต่ำทรามยิ่งกว่า หรือไม่ก็ทำอะไรไม่เป็นเลย แม้จะอยู่รอด ก็ไม่ได้ ในพระไตรปิฎกมีหลักฐานหลายแห่งที่เน้นหลักการฝึกฝนพัฒนาตนของมนุษย์และเรา เตือนส่งเสริมกำลังใจให้มุ่งมั่นในการพัฒนาตนจนถึงที่สุด เช่น “ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชา (ความรู้) และ จรณะ (ความประพฤติ) เป็นผู้ประเสริฐสุด ทั้งในหมู่มนุษย์ และมวลเทวา (วิชาจรณสมฺปนฺโน โส เสฏฺฐโห เทวมานุเส)” และ “อัสตร ลินธพ อาชาไนย กุณฺยร และช้างหลวง ฝึกแล้วล้วนดีเลิศ แต่

^{๔๑}หลวงเทพดรณานุศิษฐ์ (ทวี ธรรมรัช), ชาตูปทีปิกา, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๘๓.

^{๔๒}ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๐๗/๑๐๕.

๔.๕ การใช้สิ่งแวดล้อมเป็นสื่อในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า

พระพุทธศาสนาอุบัติขึ้นเป็นเวลา ๒๕๐๐ ปี กว่าล่วงมาแล้ว เดิมทีเดียวนั้น พระพุทธศาสนาเกี่ยวข้องกับการแสวงหาวิถีการจัดทุกข์ของมนุษย์จึงไม่ได้เน้นโดยตรงเรื่อง แนวปฏิบัติต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพราะปัญหาทางสิ่งแวดล้อมเป็นปัญหายุคปัจจุบัน สมัยพุทธกาลไม่มีปัญหานี้ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมยังบริสุทธิ์ สะอาด ทรัพยากรธรรมชาติต่างๆ อุดมสมบูรณ์ พระพุทธเจ้าและพระสาวกทั้งหลายใช้ชีวิตใกล้ชิดกับธรรมชาติอย่างแนบแน่นเป็น อันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่เคยปรากฏหลักฐานใดๆ ว่าเบียดเบียน ช่างชิงทรัพยากรธรรมชาติอันอุดม สมบูรณ์มาสร้างประโยชน์ในทางวัตถุเพื่อตนเองหรือเพื่อพระศาสนาเลย ในทางตรงกันข้ามกลับ อาศัยใช้สอยทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้นด้วยความซาบซึ้งในคุณค่า และมีจิตใจในการถนอมรักษา อย่างสูงส่ง ถึงกระนั้นก็ตาม ในฐานะพระพุทธศาสนาเป็นปรัชญาชีวิตที่สมบูรณ์แบบที่สะท้อนใน แกมมต่างๆ ของประสบการณ์ จึงเป็นไปได้ที่จะค้นหาหลักคำสอนเพื่อทำความเข้าใจและอนุรักษ์ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ดังนี้

๔.๕.๑ การใช้ดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นสื่อ

หากมองปัญหาตามแนวพระพุทธศาสนาก็พบว่าขณะนี้ ธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม กำลังมี ปัญหาซึ่งอาจจะเพิ่มความรุนแรงขึ้นทุกวันจนถึงขั้นวิกฤตขึ้นไม่วันใดก็วันหนึ่ง ชีวิตมนุษย์ตาม พุทธทัศนะประกอบขึ้นมาจากธาตุ ดิน น้ำ ไฟ ลม ตามกฎธรรมชาติ ต้องอาศัย ธาตุ ๔ ที่ส่งเข้าไปสู่ร่างกาย และถ่ายทอดออกมาต้องบริสุทธิ์และสมดุล ร่างกายจึงจะดำรงอยู่ได้อย่างปกติสุข ถ้าหากเสียดุลบ้าง เล็กน้อย ร่างกายก็จะแสดงปฏิกิริยาออกมาในรูปของความอ่อนแอหรือป่วยไข้ ถ้ารุนแรงชีวิตจะแตกสลาย ทันที หากสิ่งแวดล้อมอยู่ในสภาวะปกติบริสุทธิ์ สดใสตามธรรมชาติ ชีวิตมนุษย์ก็จะพบกับความสุขสด ชื่นไปด้วย แต่ถ้าเมื่อไรมีความแปรปรวนมากๆ ชีวิตมนุษย์ก็จะประสบทุกข์มากขึ้น การกีดกันการ ร่วมกันเผชิญปัญหา การค้นหาสาเหตุของปัญหาและทางแก้ไขให้พบซึ่งมั่นใจว่าทางแก้ไขมีอยู่ จึงมิใช่เป็น หน้าที่ของมนุษย์เพียงคนเดียวคนหนึ่งหรือกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง แต่เป็นเรื่องของทุกชีวิต เพราะมันจะเป็น เครื่องบ่งชี้ถึงความดำรงอยู่และการล่มสลายแห่งมนุษยชาติ พระพุทธองค์ทรงตระหนักในการรักษา สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ ทรงกำหนดพระวินัยสำหรับพระภิกษุและภิกษุณีสงฆ์ เช่น บทบัญญัติที่ ทรงห้ามทิ้งของสกปรกลงในแม่น้ำหรือที่สาธารณะ เป็นต้น^{๔๕}

^{๔๕} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๘๓/๑๕๓.

๔.๕.๒ การใช้ภูเขาเป็นสื่อ

พระพุทธองค์ทรงตรัสแก่ ภัททกาลิ ว่าส่วนภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้บำเพ็ญศึกษาในศาสนาของศาสดาให้บริบูรณ์ เขามีความคิดอย่างนี้ว่า ‘ทางที่ดี เราควรพักอยู่ ณ เสนาสนะเจียบสัจด์ คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้า ป่าชุก ที่แจ้ง ลอมฟางบางที่เราจะพึงทำให้แจ้งญาณทัสสนะที่ประเสริฐอันสามารถ วิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์’ เธอพักอยู่ ณ เสนาสนะเจียบสัจด์ คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา ซอกเขา ถ้ำ ป่าช้าป่าชุก ที่แจ้ง ลอมฟาง เมื่อเธอหลีกออกไปอยู่อย่างนั้น แม้ศาสดาก็ติเตียนไม่ได้ แม้เพื่อนพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลายใคร่ครวญแล้วก็ติเตียนไม่ได้ แม้เทวดาก็ติเตียนไม่ได้ แม้ตนเองก็ติเตียนตนเองไม่ได้ เธออันศาสดาไม่ติเตียน เพื่อนพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลายใคร่ครวญแล้วก็ไม่ติเตียน เทวดาไม่ติเตียน ตนเองติเตียนตนเองไม่ได้ ย่อมทำให้แจ้งญาณทัสสนะที่ประเสริฐอันสามารถ วิเศษยิ่งกว่าธรรมของมนุษย์ ภิกษุนั้นสังคจจากคามและอุทฺตลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก วิจารณ์ ปิติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ชื่อนั้นเพราะเหตุไรเพราะภิกษุนั้นเป็นผู้บำเพ็ญศึกษาในศาสนาของศาสดาให้บริบูรณ์ อีกประการหนึ่ง เพราะวิตกวิจารณ์สงบระงับไป ภิกษุบรรลุทุติยฌานมีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิอยู่^{๔๖}

๔.๕.๓ การใช้แม่น้ำเป็นสื่อ

น้ำเป็นธาตุหนึ่งที่สำคัญในบรรดาธาตุ ๔ การให้น้ำดื่มแก่ผู้กระหายเป็นบุญกุศล ตรงข้าม ถ้าหากมนุษย์ทำให้น้ำเป็นพิษ พวกเขาจะได้รับผลกระทบ การรักษาแหล่งน้ำบริโภค อุปโภคมีความสำคัญไม่น้อย ในเรื่องนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติสิกขาบทว่า “ภิกษุพึงทำการศึกษาว่า เราจักไม่ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ หรือป่วนขะพะลงในน้ำ” ต่อเมื่อเกิดเหตุสุดวิสัยกับภิกษุอาพาธ พระองค์ทรงวางอนุบัญญัติว่า “ภิกษุพึงทำการศึกษาว่าเราไม่อาพาธ จักไม่ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ หรือ ป่วนขะพะลงในน้ำ”^{๔๗} สิกขาบทนี้มีจุดประสงค์ชัดเจนในการรักษาน้ำให้บริสุทธิ์เอาไว้ให้เพื่อนมนุษย์ได้ใช้นานๆ มองตามบทบัญญัติก็จะพบว่า พระภิกษุโดยปกติก็ไม่มีทรัพย์สินอันใดหรือกิจกรรมใดๆ ที่จะสร้างมลพิษให้กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้ คงมีก็แต่สิ่งสกปรกอันมีอยู่ตามธรรมชาติภายในกายที่จะต้องถ่ายออกมาทิ้งข้างนอกเท่านั้น สถานที่ถ่ายจึงต้องเป็นที่เหมาะสม ห้ามถ่ายลงแม่น้ำเป็นอันขาด ในกรณีที่ภิกษุอาพาธหรือป่วยได้รับการยกเว้น เพราะผู้ที่ป่วยไข้หรืออาพาธนั้น บางครั้งระบบการขับถ่ายของร่างกายไม่สามารถจะควบคุมได้ เช่น ฉันทายถ่ายแล้วนั่งเรือมาในแม่น้ำจะขึ้นฝั่งก็คงจะไม่ทันการ ต้องตัดสินใจปล่อยไปใน

^{๔๖} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๘/๑๕๕.

^{๔๗} วินย.มหา. (ไทย) ๒/๗๖/๕๕.

แม่น้ำเพราะความจำเป็น แล้วจะได้ระมัดระวังไม่ให้เกิดขึ้นอีก เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งว่า ธรรมะที่พระพุทธเจ้าตรัสก็ดี วินัยที่ทรงบัญญัติไว้ก็ดี ล้วนตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งความเป็นจริง ใครก็ตามปฏิบัติแล้วก็จะพบกับชีวิตที่ปกติสุข สอดประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ ไม่เบี่ยงเบนไปจากธรรมชาติ การปฏิบัติศีลธรรมะ ศิวินัยเสียอีกที่ยิ่งดูไปก็ยิ่งผิดธรรมชาติ สวนทางกับธรรมชาติ เช่น การดื่มสุราเป็นเรื่องผิดธรรมชาติ เพราะร่างกายโดยปกติไม่ต้องการสุรา การสูบบุหรี่เป็นพฤติกรรมที่ผิดธรรมชาติ เพราะตามธรรมชาติร่างกายไม่ต้องการควันพิษเช่นนั้น แต่ต้องการอากาศบริสุทธิ์

ดังนั้นพื้นฐานแห่งความคิดและสร้างจิตสำนึกอนุรักษธรรมชาติดั้งเดิมได้เป็นอย่างดี พระองค์พยายามเน้นให้พระสงฆ์เป็นผู้แนะนำการปฏิบัติตนในแง่การอนุรักษ์น้ำ ไม่กระทำการใดๆ อันจะเป็นแบบอย่างแห่งการทำลายน้ำในลักษณะเป็นวงกว้างดังลักษณะในพระวินัยว่า ครั้งหนึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเตือนพระภิกษุสังฆคฤหัสถ์ ซึ่งเล่นน้ำอยู่ในแม่น้ำอจิรวดีความว่า “ภิกษุทั้งหลาย โฉนเล่า พวกเธอจึงได้เล่นน้ำกัน การกระทำของพวกเธอนั้น ไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใสแล้ว หรือเพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่เลื่อมใสแล้วทรงบัญญัติสิกขาบท” ว่าเป็นปจัตติย ในเพราะกรรมคือหว่าระในน้ำ มีอธิบายความว่า ธรรมคือหว่าระในน้ำนั้น ได้แก่ น้ำลึกพื้นซอเท้าขึ้นไป ภิกษุมีความประสงค์จะรีบเร่ง ดำลงก็ดี ผุดขึ้นก็ดี วายไปก็ดี ต้องอาบัติปจัตติย

อนึ่ง ในศาสนพิธี พระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้ใช้แม่น้ำทำสังฆกรรมได้ หรือที่เรียกว่า “โบสถ์น้ำ” (อุททุกขปัสมา) ซึ่งมีประโยชน์โดยอ้อมด้วย ทำให้บริเวณนั้นดูสะอาด เป็นสวนธรรมชาติไปด้วย ทำให้ต้นไม้ได้รับการบำรุง เป็นแหล่งที่อยู่ของสัตว์ป่าชนิดต่างๆ และนกนานาพันธุ์ นอกจากนี้ทำให้วัดกลายเป็นเขตอุทยานสำหรับ ปลาเต่า และสัตว์น้ำชนิดต่างๆ

๔.๖ ผลจากการใช้สื่อธรรมชาติในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระพุทธเจ้า

กระบวนการเรียนการสอน ถือได้ว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้กระบวนการเรียนการสอนครบบริบูรณ์และยังอาจกล่าวได้ว่าเป็นตัวชี้ถึงประสิทธิภาพของการเรียนการสอนในครั้งนั้น ๆ อีกด้วย เพราะตัวสื่อจะเป็นตัวการสำคัญที่นำเอาความรู้และประสบการณ์เข้าไปสู่การรับรู้ของผู้เรียน ซึ่งการรับรู้ที่ครูผู้สอนจะเลือกช่องทางให้ถูกต้อง มิฉะนั้นแล้วความรู้และประสบการณ์ทั้งหมดจะไม่สามารถเกิดขึ้นแก่ผู้เรียนได้ตามประสงค์ของครูผู้สอน ประสาทสัมผัสที่รับรู้ได้แม้มีเพียง ๕ ประการ ได้แก่ การรับรู้ทางตา การรับรู้ทางเสียง การรับรู้ทางสัมผัส การรับรู้ทางรส และการรับรู้ทางกลิ่นแต่ในทางปฏิบัติแล้ว จะพบว่ามีการเลือกใช้การรับรู้ไม่เหมาะสมกันมากอันเนื่องมาจากยึดเอาความสะดวกคุ้นเคยของผู้สอนเช่น การใช้การบรรยายในการสอนเพื่ออธิบายรูปทรงขององค์พระปฐมเจดีย์ เพื่อเปรียบเทียบลักษณะของสถาปัตยกรรมไทย กับอินเดียที่ผสมผสานมากับความเชื่อทางพุทธศาสนา เป็นต้น

จะเห็นได้ว่าผู้เรียนจะรับรู้และเกิดผลของการเรียนรู้แตกต่างกันอย่างแน่นอน เพราะภาพนี้จากการฟังจะถูกแปลความหมายไปตามประสบการณ์เดิมของผู้เรียน ซึ่งก็ย่อมแตกต่างกันดังนั้นจึงควรจะต้องนำภาพมาใช้ประกอบการบรรยายดังกล่าวด้วย จึงจะสามารถชี้ให้เห็นความเหมือนหรือความแตกต่างของสถาปัตยกรรมได้อย่างชัดเจน ประเด็นนี้จะสรุปได้ว่าความสมบูรณ์ของกระบวนการเรียนการสอนจำเป็นต้องให้ความสำคัญในองค์ประกอบของแต่ละส่วน โดยเฉพาะในส่วนของการสอนนั้น ในแนวคิดด้านเทคโนโลยีการศึกษาจะถือว่าสื่อการสอนคือ การทำให้ความเป็นนามธรรมไปสู่ความเป็นรูปธรรมหลักพระพุทธศาสนานั้นเป็นหลักคำสอน ที่สอนเน้นหนักในเรื่องของธรรมชาติทั้งในส่วนของธรรมชาติที่มีอยู่ภายใน และธรรมชาติที่มีอยู่ภายนอก โดยเฉพาะเรื่องการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ ซึ่งดูเหมือนพระพุทธศาสนานั้นมีบทบาทสำคัญ และเป็นประโยชน์ต่อการเรียนรู้ถึงหลักธรรมชาติ พระพุทธศาสนากับต้นไม้เป็นสิ่งที่แยกกันไม่ออกทั้งนี้เพราะพระพุทธศาสนานั้นถือได้ว่าเป็นศาสนาที่เกิดมาในท่ามกลางธรรมชาติและป่าไม้

ดังนั้นต้นไม้จึงเป็นสิ่งที่พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญเป็นอย่างมากและหากพิจารณาจากหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาก็จะพบว่าหลักคำสอนหลายเรื่องที่เน้นย้ำในเรื่องของการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ ป่าไม้ ลำธาร ภูเขา และสิ่งแวดล้อมต่างๆและได้นำหลักธรรมชาตินี้มาเป็นสื่อประยุกต์ใช้ในการสอนทั้งนี้ก็เพื่อที่จะทำให้ผู้ฟังหรือสาวกได้เข้าใจในหลักคำสอน ซึ่งโดยมากเราจะพบการนำเอาต้นไม้การอนุรักษ์ทรัพยากร มาสอนบ้างนั้น จะปรากฏอยู่ในรูปของการอยู่ป่าเป็นวัตรบ้าง นำต้นไม้มาเปรียบเทียบกับหลักธรรมโดยมีวัตถุประสงค์เพื่อที่จะสอนให้ผู้คนเข้าใจในเรื่องที่จะสอนนั้น ซึ่งจากการศึกษามา พบว่าพระพุทธศาสนาได้เสนอหลักคำสอนที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ทรัพยากร ธรรมชาติ ป่าไม้ ลำธารภูเขา ดังนี้ทัศนะของพระพุทธศาสนาที่มีต่อธรรมชาติ พระพุทธศาสนาซึ่งอุบัติขึ้นมาเป็นเวลา ๒๕๕๔ กว่าปีมาแล้วนั้น ได้มองธรรมชาติในหลายแง่มุม ซึ่งล้วนแต่มีความสำคัญต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตของมนุษย์ในการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างมีความสุข